GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Quarterly

June – 2015 | Issue – I | Volume – III

ISSN No. 2394-8426

Managing Editor

Dr. Prakash N. Somalkar
Principal, Gurukul Mahavidhyalaya, Nanda.
At. Nanda, Tah. Korpana, Dist. Chandrapur.
Pin – 442917
Mob. No.: +91 94 22 13 7816

Chief Editor

Mr. Mohan Hanumantrao Gitte
At. Dattapur, Post. Ghatnandur,
Tah. Ambajogai, Dist. Beed.
Pin – 431519
Mob. No.: +91 92 73 75 9904

Email ID's

info@gurukuljournal.com
help@gurukuljournal.com

Website

http://gurukuljournal.com/

Index

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	भारतातील शहरीकरण व त्यांचे दुष्परिणाम लेखक	डॉ. आनंद के.भोयर	1 – 5
2	चौदावा वित्त आयोग व केंद्र राज्य शासन	डॉ. बैजु प्रकाश सोमलकर	6 – 9
3	ग्राहक संरक्षण कायदा 1986 मधील डचणी व उपाययोजना	डॉ. प्रशांत म. पुराणीक	10 – 15
4	संत साहित्यातील सामाजिकता	प्रा.डॉ.मीनाक्षी दरणे	16 – 20
5	Food Processing Industry in India : Growth, Problems and Remedies	Prof. S.M. Kolhapure	21 – 29
6	योगिराज वाघमारे यांच्या कादंबर्यामधून प्रकट झालेली दलित वेदना	डॉ.रामलीला सुदामराव पवार	30 – 34
7	शिक्षणाचे बदलते स्वरूप व रोजगाराच्या संधी	प्रा. राजेश सुधाकर डोंगरे	35 – 38
8	1935 च्या कायद्याबाबत ब्रिटिशांचा व भारतीयांचा दृष्टीकोन – एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. संजय उत्तमराव उगेमुगे	39 – 43
9	आद्य समाज क्रांतिकारक श्री गोविंदप्रभू	प्रा. डॉ. सौ. वीरा मांडवकर	44 – 49
10	युवाओं को भटकाता मादक द्रव्यो का दुरुपयोग	डॉ.मकरन्द जायसवाल	50 – 54
11	राष्ट्रवादी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा.डॉ.रवींद्र मुरमाडे	55 – 57
12	अंबाजोगाई तालुक्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाणाचा अभ्यास	प्रा.शीतल नरसिंग पुरी	58 – 61
13	Parents Responses about Juvenile Delinquency of School Going Teenagers	Santanu Biswas	62 – 65
14	Issues impacting Indian social work students	Mr.Raju V.Kasare	66 – 77
15	Idea and Aspects of Women Empowerment	Mr.Raju V.Kasare	78 - 93
16	झाडीपट्टीची लोकरंगभूमी: दंडार	प्रा. योगीनाथ झां. नगराळे	94 - 97

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

भारतातील शहरीकरण व त्यांचे दुष्परिणाम

डॉ. आनंद के.भोयर
इतिहास विभाग प्रमुख
भगवंतराव कला महाविद्यालय,सिरोंचा

प्रास्ताविक

भारतात अति प्राचीनकाळी सुध्दा मोहेंजोदडो, हडप्पा यासारखी विशाल आणि गजबजलेली शहरे होती. प्राचीन भारतीय साहित्यात मोठेमोठया सुंदर शहरांची विपुल वर्णने आढळतात. त्या शहरांत सर्व प्रकारच्या नगर सुखसोई आणि समृध्दी होती. वैभवशाली आणि विलोभनीय प्राचीन शहरांपेक्षा आधुनिक शहरे मात्र अगदीचे वेगळी आहेत. आजचे शहरीकरण हे औद्योगिकीकरणाचे अपत्य आहे. या नगरांची संपन्नता ही एक बाजु आहे तर दैन्य ही दुसरी बाजु आहे.

शहरीकरण म्हणजे काय ?

देशातील एकुण लोकसंख्येच्या प्रमाणात नगरांतील लोकसंख्येत होणा—या वाढीची प्रक्रिया म्हणजे नागरीकरण होय. सामान्य अर्थाने शहरीकरण म्हणजे लोकसंख्येच्या केंद्रीकरणाची प्रक्रिया होय. शहरीकरणाची प्रक्रिया स्थलांतरातुन सुरू होते. ग्रामीण विभागातुन शहरी विभागाकडे होणारे लोकांचे स्थलांतरातुन सुरू होते. ग्रामीण विभागातुन शहरी विभागाकडे होणारे लोकांचे स्थलांतर हे शहरी लोकसंख्यावाढीची मुख्य कारण आहे. शहरीकरणाची प्रवृत्ती प्राचीन असली तरी आधुनिक काळात ती प्रकर्षाने वाढलेली दिसते. तंत्रविज्ञानाच्या साहाय्याने माणसाने अनेक उद्योगधंदे निर्माण केले. त्यांचे केंद्रीकरण शहरांत झाले. त्यामुळे तेथील लोकसंख्या प्रमाणाबाहेर वाढली. वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे शहरांची संख्या व विस्तार वाढत आहे. उद्योगधंदे, रोजगार यांसाठी ग्रामीण भागातील लोंढे शहरांकडे वाहत आहेत.[१]

जनगणनेतील नागरीकरणाची व्याख्या

सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार शहर या संकल्पनेत खालील गोष्टींचा समावेश केला आहे.

१) ज्या भागात म्युनिसिपालिटी, कॉर्पोरेशन, कॅटोन्मेंट बोर्ड किंवा नोटिफाईड टाऊन एरिया कमिटी आहे, किंवा

२) ज्या भागात खालील गुणविशेष आहेत ते भाग —

क) कमीतकमी ५,००० लोकसंख्या

ख) कमीतकमी ७५ टक्के लोक शेतीव्यतिरिक्त व्यवसाय करतात.

ग) जेथे लोकसंख्या घनता कमीतकमी प्रत्येक चौरस किलोमीटरला ४०० इतकी आहे.

भारतातील शहरीकरण

भारतातील १९९१ च्या जनगणना अहवालावरून असे दिसते की, भारतातील शहरीकरण फार झपाटयाने वाढत आहे. १९०१ च्या जनगणना अहवालानुसार भारताची शहरी लोकसंख्या ११ प्रतिशत होती, ती १९८१ मध्ये २३.३ प्रतिशत झाली १९९१ मध्ये २५.७२ प्रतिशत झाली.तर २००१ मध्ये २७.७८ प्रतिशत झाली.

भारतातील वाढत्या नागरीकरणामुळे कोलकाता, मुंबई दिल्ली, चेन्नाई यांसारख्या महानगरांची लोकसंख्या नैसर्गिक वाढ तसेच स्थलांतर यांमुळे झपाटयाने वाढत आहे. भारताच्या एकुण लोकसंख्येपैकी सुमारे २८% लोकवस्ती ५,३६१ नगरात दाटीवाटीने राहत आहे.२

भारतातील शहारांचे वर्गीकरण

भारतातील विविध ठिकाणांना विविध कारणांनी महत्व प्राप्त होउन त्या नगरांची वाढ होत आहे.

१) काही शहरांना राज्यकारभाराच्या दृष्टीने महत्व प्राप्त झाले आहे. भारतातील घटक राज्यांच्या राजधान्यांची शहरे ही या प्रकारची आहेत. उदाहरणार्थ, दिल्ली, कोलकाता, चंडीगड, इत्यादी.

२) काही शहरांना लष्करी महत्व प्राप्त झाले आहे. देशाच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने व लष्करी हालचालींच्या दृष्टीने काही ठिकाणे महत्वाची केंद्रे बनली आहेत. उदारणार्थ, ग्वाल्हेर, झांशी, अंबाला, पठाणकोट, पुणे, इत्यादी.

३) शैक्षणिक, धार्मिक सांस्कृतिक कार्यांमुळे काही नगरांना महत्व प्राप्त झाले आहे. उदाहरणार्थ, बनारस, अलाहाबाद, अमृतसर, पुणे, नाशिक, इत्यादी

४) विशिष्ट हवामानामुळे, विशिष्ट भौगोलिक परिस्थितीमुळे काही शहरे महत्वाची पर्यटन केंद्रे बनली आहेत. उदाहरणार्थ, सिमला, मसुरी, महाबळेश्वर, उटकमंड, इत्यादी.

५) काही शहरांत निरनिराळे अद्योगधंदे स्थापन होउन ती शहरे उत्पादक केंद्रे म्हणुन विकसित झाली आहेत. आधुनिक उद्योगधंद्यांची केंद्रे बनली आहेत. उदाहरणार्थ, मुंबई, भिलाई, रूरकेला, पेरांबूर, चित्तरंजन, पुणे, अहमदाबाद, जमशेटपुर, सुरत इत्यादी.३

नागरीकरणाची इष्टानिष्टता

बदलत्या काळात नगरांची वाढ होणे अपरिहार्य आहे. किंबहुना नगरांची संख्या वाढणे हे राष्ट्राच्या प्रगतीचे द्योतक समजले जाते. ग्रामीण भागातील शेतीवरील ताण कमी करण्यासाठी नागरीकरण उपयुक्त ठरते. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागविण्यासाठी सर्व सुविधांनी युक्त अशी अधिकाधिक नगरे निर्माण व्हावीत. तथापि, मर्यादित साधनसामग्री व प्रचंड वेगाने वाढणारी लोकसंख्या यांमुळे विकसनशील देशांना ही गोष्ट नजीकच्या काळात शक्य होणारे नाही. आज

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

भारतात नागरीकरणामुळे जे चित्र दिसते आहे ते समाधानकारक आहे असे म्हणता येणार नाही. ग्रामीण भागात वाढत्या लोकसंख्येला पुरेसा रोजगार उपलब्ध होऊ शकत नाही. त्यामुळे ही वाढती लोकसंख्या शहरांकडे धाव घेते. परिणामी शहरांची अनिर्बंध वाढ होऊन गंभीर स्वरूपाच्या अनेक नगरी समस्या निर्माण झाल्या आहेत. वाढत्या लोकसंख्येसाठी सुनियोजित अशी अधिकाधिक नगरे वसवावीत हे योग्य आहे, परंतु त्याचबरोबर खेडयांचाही विकास होणे जरूर आहे. सारे सृष्टिसौंदर्य नष्ट करून केवळ कॉंक्रीटची जंगलेच निर्माण करावीत का ? याचाही विचार केला पाहिजे. पुर्वीची खेडी स्वयंपुर्ण होती. पण आता खेडी शहरांच्या आश्रयाने जगत आहेत. शहरांना पूरक, दुय्यम ठरत आहेत, उदाहरणार्थ, आता खेडयात दुधदुभते दुर्मिळ झाले आहे. सगळे दुध शहरात विक्रीसाठी जाते. खेडयातील भाजीपाला, फळे कंदमुळे पैसे मिळविण्यासाठी शहरांत विकली जात आहेत व त्याचा उत्पादक आपल्या ताज्या उत्पादनाला वंचित होत आहे. दरिद्री खेडी अधिक दरिद्री होत आहेत. म्हणुन ग्रामीण व नागरी विकासात समतोल राखणे आवश्यक आहे.४

अनिर्बंध शहरीकरणाचे दुष्परिणाम

उद्योगधंद्यांच्या केंद्रीकरणामुळे निर्माण झालेली अवाढव्य शहरे हे माणसाने निर्माण केलेली कृत्रिम परिसंस्था आहे. नैसर्गिक निवाससंस्थेपेक्षा ती वेगळा आहे. जीव—भूरसायन—चक्रामुळे नैसर्गिक परिसंस्थेत समतोल राखला जातो व तिची उत्पादनक्षमता टिकविली जाते. शहररूपी कृत्रिम परिसंस्थेत हा समतोल बिघडतो आणि निवाससंस्थेची नैसर्गिक उत्पादनक्षमता कमी होते.

शहरातील वाढत्या वस्तीसाठी व औद्योगिक प्रगतीसाठी शेतजमिनीवर आक्रमण होत आहे. त्यामुळे शेतजमिनीच्या क्षेत्रात घट होत आहे.मर्यादित क्षेत्रात अधिक उत्पादन घेण्याच्या हव्यासाने जमिनीची उत्पादनक्षमता कमी होत आहे.

जमिनीच्या विस्तारासाठी व वाढत्या गरजा भागविण्यासाठी वृक्षवेलींनी भरलेल्या, पशुपक्ष्यांनी गजबलेल्या जंगलांची अमर्याद तोड होत आहे. त्या जागी माणसांच्या व यंत्राच्या कोलाहलाने भरलेली सिमेंट कॉंक्रीटची जंगले निर्माण केली जात आहेत. त्यामुळे अनमोल निसर्गधनाचा विनाश होत आहे. प्रदुषणाचा भयानक भस्मासुर फोफावत आहे.

लोकसंख्येच्या बेसमार वाढीमुळे शहरातील लोक दाटीवाटीने राहतात. राहत्या जागेच्या टंचाईमुळे घरांच्या चाळी झाल्या. त्याही अपु—या पडल्यानंतर झोपडपटटया उभ्या राहिल्या. गलिच्छ वस्त्या निर्माण झाल्या. या झोपडपटटया शहरीकरणाचा शाप आहे. १९८१ च्या जनगणना अहवालानुसार मुंबईची लोकसंख्या ८४ लाख होती. त्यापैकी निम्मे म्हणजे सुमारे ४२ लाख लोक झोपडपटटयांत राहतात. सुमारे ४ लाख लोक तर पदपथावरच राहतात, असे आढळुन आले. मुंबईत ७२.३ टक्के कुटुंबे, कोलकात्यात ७१.९ टक्के कुटुंबे तर दिल्लीत ६३ टक्के कुटुंबे एका खोलीत राहतात. एका खोलीत राहणारे हे लोक कबुतरांच्या खुराडयात राहण्याप्रमाणे कसेबसे जीवन कंठतात.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

शहरीकरणामुळे शहरातील लोकांना अन्नधान्य, भाजीपाला, दुध, फळे या सर्व गोष्टी आजुबाजुच्या खेडयांतुन गोळा करून पुरवाव्या लागतात. त्या ताज्या, स्वच्छ, चांगल्या अशा मिळत नाहीत. लोकसंख्येच्या मानाने या वस्तु कमी म्हणुन लोक त्या मिळतील तशा घेतात. त्यामुळे नानाविध रोग होण्याची शक्यता असते.

शहरातील लक्षावधी नागरिकांच्या मलमुत्राची विल्हेवाट कशी लावावयाची ही एक बिकट समस्या असते. बहुतेक शहरांतुन हे पदार्थ नदी किंवा नाल्यात सोडुन दिले जातात. त्यामुळे पाणी दुषित होत. बकाल वस्त्यांतुन कच—याचे ढिगारे व तुंबलेले सांडपाणी यांवर घोंघावणा—या माशा आणि गुणगुणणारे डास यांची संख्या लोकसख्येबरोबरच वाढत असते आणि रोगराईचा फैलाव करीत असते. गिरण्या— कारखाने, वाहने आणि दाटीवाटीने राहणारी माणसे यांनी अशुध्द झालेली हवा सगळयाच शहरवासीयांच्या श्वासोच्छवासात येते. दाट वस्तीच्या भागात पाण्याच्या कमतरतेमुळे शरीराची नीट निगा राखता येत नाही. अन्नधान्य व भाजीपालाही रोगजंतुंनी लडबडलेला असतो. या सर्व गोष्टींमुळे शहरातील लोकांचे आरोग्य बिघडते. लोकांची रोगप्रतिकार शक्ती कमी होते. काम करण्याची शक्ती कमी होते. गर्दीमुळे साथीच्या रोगांचा प्रसार झपाटयाने होतो.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहरांतील वाहतूकीच्या साधनांवरही खूपच ताण पडतो. आगगाडया, मोटारगाडया इत्यादींवर गर्दी होते. शहरी रहदारी घातक होत चालली आहे. वाहनांची वर्दळ व वाहतुकीची कोंडी यांमुळे वेळ,ऊर्जा यांचा अपव्यय होतो आणि अपघातांची भर पडते. मानवी जीवन धोक्यात येत चालले आहे.

शहरांच्या अनियंत्रित वाढीमुळे नागरी प्रशासनावरही खूप ताण पडतो. कायदा व सुव्यवस्था राखणे कठीण होऊन बसते.गुन्हेगारी वाढते. ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात गुन्हेगारीचे प्रमाण जास्त असते.

शहरांतील दाट वस्तीमुळे मानवी गरजा पूर्ण करण्याच्या सर्वच साधनांवर मोठा ताण पडतो. निवासाच्या जागा, पाणीपुरवठा, इंधन, आरोग्यसेवा, शिक्षणसंस्था, जीवनाश्यक वस्तूंची दुकाने, करमणुकीची साधने सगळीकडेच लोकांची झुंबड उडालेली दिसते. कोणतीही गोष्ट दर्जेदार व पुरेशा प्रमाणात मिळू शकत नाही. त्यामुळे भांडणे आणि मारामा—या यांना ऊत येतो. गर्दी—गोंगाटात सगळयाचेच प्रदूषण वाढते.

स्पर्धा, चढाओढ आणि व्यापारी दृष्टिकोन ही गजबजलेल्या शहरी जीवनात सगळीकडे दिसतात. चांगले अन्न, हवेशीर घरे, दर्जेदार शिक्षण या सर्व गोष्टींसाठी स्पर्धा तीव्र होत चालली आहे. त्यासाठी भारी किंमत मोजावी लागते. येरागबाळयाचा त्यात निभाव लागणे शक्यच नसते. गर्दी—गोंगाटात माणसांची सतत धावपळ—धडपड चाललेली असते. स्वास्थ्याचा अभाव हेच शहरी जीवनाचे वैशिष्टय बनले आहे. शहरातल्या झगमगाटाने माणसे शरीराने आणि मनाने मात्र कोमजलेलीच असतात.

शहरीकरणात मानवी संबंधांवर मोंठा आघात झाला आहे. व्यक्ती म्हणून कुणी कुणाला ओळखत नाही. सगळीकडे हिशेबीपणाच दिसतो. मानवी संबंध अंल्पजीवी, दिखाऊ व मानव्यरहित बनले हे नागरी जीवनाचे वैशिष्टय आहे.'माणसांच्या गर्दीत माणूस शोधतोय मी' अशी अवस्था झालेली आहे. उद्योगधंद्यांचे विकेंद्रीकरण, खेडयांचा विकास व छोटया व मध्यम आकाराच्या शहरांची योजनाबद्ध निर्मिती हाच यावर मार्ग आहे.

शहरीकरणाच्या समस्या सोडविण्याचे उपाय

शहरीकरणाच्या समस्या सोडविण्याचे शासन प्रयत्नशील आहे. मोठया शहरांत औद्योगिक केंद्रीकरण होऊ नये म्हणून महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, जिल्हा उद्योगकेंद्र, आर्थिक विकास महामंडळे, इत्यादींच्या मार्फत अर्थपुरवठा करून जिल्हात उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन दिले जात आहे.

खेडयातील भुमिहीन शेतमजुर, अल्पभुधारक, कुटिरोद्योग करणारे कारागीर यांना अर्थसाहाय्य देवुन त्यांच्या व्यवसायाचे पुररूजजीवन करण्याच्या योजना आखण्यात येत आहेत. शेतीव्यवसायाला पुरक उद्योग, उदाहरणार्थ, दुग्धोत्पादन, कुकुटपालन, इत्यादी व्यवसायांसाठी अर्थपुरवठा करण्यात येत आहे. सामाजिक वनीकरण, मृदसंधारण, वृक्षारोपण, इत्यादी योजनांव्दारा मुनष्यबळाचा नियोजनपुर्वक उपयोग करण्याचे प्रयत्न होत आहेत. तथापि, लोकसंख्यावाढीच्या रेटयापुढे हे सगळे प्रयत्न अगदीच अपुरे पडत आहेत. तेव्हा लोकसंख्यावाढीवर नियंत्रण ठेवणे हाही शहरीकरण्याच्या समस्या सोडविण्याच्या उपायांपैकी एक प्रभावी उपाय आहे.[५]

संदर्भ ग्रंथ

१) प्रा.श.त्र्ये. पाटील, प्रा.सौ. राजश्री चितानंद, डॉ. नारायन चौधरी – लोकसंख्या शिक्षण ओळख य.च. महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक मे २००३ पृष्ठ क्रमांक – ३१

२) डॉ. नारायन चौधरी, डॉ. जोत्स्ना बापट, डॉ. विरोचन जोशी, सामाजिक परिवर्तन : प्रक्रिया व घटक. य.च.म.मुक्त विद्यापीठ नाशिक – एप्रिल २००२ पृष्ठ क्रमांक – ६५

३) प्रा.श.त्र्य. पाटील, प्रा. सौ. राजश्री चितानंद, डॉ. नारायन चौधरी– लोकसंख्या शिक्षण ओळख य.च.म.मुक्त विद्यापीठ नाशिक – में २००३ पृष्ठ क्रमांक – ३२

४) ज.श. आपटे – जगभर वाढत्या शहरीकरणाचे व स्तलंतराचे आव्हान – योजना – योजना मासिक कार्यालय नवी मुंबई – जुलै २००८ पृष्ठ क्रमांक – २०

५) प्रा.श.त्र्यं. पाटील, प्रा. सौ. राजश्री चितानंद, डॉ. नारायन चौधरी– लोकसंख्या शिक्षण ओळख य.च.म.मुक्त विद्यापीठ नाशिक – में २००३ पृष्ठ क्रमांक – ३३,३४

चौदावा वित्त आयोग व केंद्र राज्य शासन

डॉ. बैजु प्रकाश सोमलकर
राज्यशास्त्र विभाग
राजे धर्मराव कला,वाणिज्य महाविद्यालय,
आलापल्ली
Mob:- 9422137816

गोषवारा:—

चौदाव्या वित्त आयोगाची चर्चा सुरू असतांनाच केंद्र व राज्यातील घडामोडी काय असतील याबाबत सामान्य जनतेमध्ये तर्क—वितर्क काढले जात आहे. विकासाची अपेक्षा सर्वच राज्य बाळगुन असतात, त्यात केंद्र शासनाची भुमिका अधिक महत्वपूर्ण ठरते अर्थातच यात वित्त आयोग हाच अधिक महत्वपूर्ण मुद्दा ठरत असतो, म्हणूनच चौदाव्या वित्त आयोगाकडून सर्वच राज्य काही अपेक्षा बाळगुण आहेत. त्यात प्रमुख अपेक्षा म्हणजेच पायाभुत सुवीधाची होय. सर्वांना समान निधी वाटप झाल्यास राज्यांमध्ये समानता येईल असे मात्र आजही म्हणता येणार नाही, कारण असलेली विषमता त्यामुळे कायमच राहणार आहे. या पार्श्वभुमिवर चौदाव्या वित्त आयोगाच्या निधी हस्तांतणावरच या बाबी अवलंबून राहतील.

बिज शब्द:—

वित्त आयोग, विषमता, केद्र राज्य संबंध, निधी वाटप

प्रस्तावना:—

चौदाव्या वित्त आयोगातील महत्वाची शिफारस म्हणजे केंद्राच्या एकूण वितरण योग्य कर महसूलातील जो पुर्वी ३२% निधी होता त्या ऐवजी ४२% निधी सर्व राज्यांना वितरीत करण्यात यावा या शिफारसीनुसार २०१५—२०१६ या आर्थीक वर्षात राज्यांना १.७८ लाख कोटी रू. जास्तीचे वाटले जातील. निधी वाटपाच्या आणि वापराच्या बाबतीत लवचिकता असावी तसेच स्वायत्तता देखील असावी आणि प्राप्त निधीच्या वापराबाबत स्वातत्र्य असावे अशी वाजवी अपेक्षा मागणी राज्यांनी केली होती. आवश्कतेनुसार तसेच प्राधान्य क्रमानुसार निधी उपलब्ध झाल्यास व त्याचा अधिक उत्पादक (Productive)

कार्यासाठी वापर केल्यास त्यातुन कल्याणकारी योजना सहज राबविता येतात हिच महत्वपूर्ण भुमिका या अपेक्षां मागे होती.

केंद्र सरकारची भुमिका:—

सर्व राज्यांच्या वतीने केद्र शासनालाच पालकतत्वाची भुमिका बजवायची असल्यामुळे केंद्राला फक्त नियमन, मार्गदर्शन आणि सल्ला—मसलत अशाच स्वरूपात कार्य करावे लागेल. केंद्र शासनाच्या नियमनानुसार यापुर्वीच्या म्हणजेच तेराव्या आयोगापर्यत १९७१ च्या जनगनणेची आकडेवारी विचारात घेतली जात असे परंतु चौदाव्या आयोगात मात्र २०११ च्या जनगणनेची आकडेवारी हा निकष स्विकारण्यात आलेला आहे. १९७१ ते २०११ हा जवळजवळ ४० वर्षाचा कालखंड होतो. एवढ्या मोठ्या कालखंडात बरेच फेर — बदद्ल झालेले आहेत. नागरिकरण वाढलेले आहे, स्त्री पुरूष प्रमाणात बराच बदल घडून आलेला आहे. हे भारतातील जवळजवळ सर्व राज्यात भिन्न भिन्न स्वरूपात झालेले बदल आज विचारात घेता येतील आणि त्यानुसारच विकासाच्या योजना आखता येणे सोईचे होईल.

पुर्वीच्या आयोगापेक्षा या वेळेला जवळपास पावने दोन लाख कोटीचा जास्तीचा निधी राज्यांना मिळेल, परंतु तपशीलवार पाहता ही वाढ फसवी तर नाही ना अशी शंका येते. कारण राज्यांना जास्त निधी मिळणार म्हणून केंद्रसरकारने अगोदरच अनेक प्रकल्पावरील आपला हिस्सा कमी करण्यास सुरवात केली. परीणाम एकूण — एक राज्याच्या हातात अतिरिक्त विकास निधी, परंतु विकासावर देखील अतिरिक्त खर्च होणार हे स्पष्ट आहे, म्हणजेच वाढीव निधी फारसा सुखावह नाही. असेच म्हणावे लागेल. अनेक राज्यामध्ये निवडणुका आहेत म्हणजेच या वित्तीय व्यवस्थेला एक संवेदनशिल मुददा आहे. चौदाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशिने वित्तीय आकडेवारीत काही महत्वपूर्ण बदल केले आहेत. तसेच प्राधान्य क्रमातही मोठ्या प्रमाणात बदल केले आहेत. यातुन सर्व राज्यांनी आवश्यकतेनुसार सोयी पुरवाव्या अशी अपेक्षा बाळगलेली आहे.

राज्याची पार्श्वभुमी:—

भारत देश वैविध्याने नटलेला आहे. यात भाषिक विविधता,सास्कुतिक विविधता, पर्यावरणीय विविधता,नैसर्गिक वेगळेपण हे सगळे ओघाणे आलेच परंतु या विविधतेत बऱ्याच विषमता सामावलेल्या आहेत. पहाडी प्रदेशामध्ये किमान सुविधांचा अभाव आजही जाणवतो. तर काही राज्ये ही आदिवासी बहूल आहेत. काही राज्ये नैसर्गिक संसाधनांनी समृध्द आहेत तर काही राज्यांना सर्व संसाधनाचा अभाव आहे, अशा वेळेला समान निधी वाटप झाल्यास ही विषमता दुर करणे कसे काय शक्य होईल. प्रत्येकाचा स्तर थोडा उंचावेल, पण त्यात समानाता असणार नाही. म्हणूनच काही राज्ये आपल्या कार्यक्षमतेनुसार वेगाने विकसित होतील तर काही राज्ये तुलनेने बरेच मागे पडतील.यातुन राज्या – राज्यांमधील विषमता कमी होण्याऐवजी अधिक वाढीला लागेल अशीच शक्यता जास्त आहे. म्हणूनच सध्यास्थित या व्यवस्थेला जे“ सहकारी संघराज्य वाद ” असे नामाभिधान आहे. त्याऐवजी “ स्पर्धात्मक संघराज्यवाद ” असे संबोधले जाईल या मुदयावर वित्त आयोगाचे अध्यक्ष श्री. वाय. व्हि. रेडडी यांनी देखील या नव्या व्यवस्थेत विषमतेची किंवा असमानतेची बिजे आहेत हे मान्य केले होते.

केंद्राच्या राज्यांकडून अपेक्षा:–

निधी वाटपानंतर पायाभुत सामाजिक सेवा ज्यात आरोग्य सेवा, शिक्षण,सांडपाणी व्यवस्था, पिण्याचे शुध्द पाणी या मुलभुत सेवांचा समावेश आहे. राज्यांना मिळालेल्या अतिरिक्त निधीतुन राज्यांनी सेवा पुरवाव्या अशी अपेक्षा केंद्र सरकारला आहे. व आवश्यकतेनुसार यात लवचिकता देखील अपेक्षित आहे. राज्या – राज्यातील विषमता हि केंद्राने गुहितच धरली आहे. परंतु अशा बदलत्या परीस्थीत त्या – त्या पध्दतीने सेवा दयाव्या लागतील. त्यामुळे पुर्वी केंद्र सरकार एक व्यापक योजनेची आखणी करून राज्यांकडे अमलबजावणीसाठी पाठविली जात असे या नव्या आयोगामध्ये मात्र तसे होणार नाही. तर लवचिकता,विकेद्रिकरण,स्वायतंत्ता व राज्याचे सबलीकरण अशा विविध मार्गाने विकास कामे केंद्राला अपेक्षित आहेत. प्रत्येक विकास प्रकल्पामधील पायाभुत सहभागामुळे प्रत्येक राज्याकडून हे प्रकल्प अधिक चांगल्या तऱ्हेणे राबविले जातील असे गृहीत धरले आहे.

निष्कर्ष :—

चौदाव्या वित्त आयोगात असमानतेची बिजे दडलेली आहेत असे म्हटले गेले तरी नेमके काय होईल हे मात्र येणारा काळच सागेल. वित्त आयोगामार्फत,नियोजन मंडळामार्फत केंद्राकडून राज्याकडे वळवल्या जाणाऱ्या निधी बरोबरच स्वायंत्ता हस्तांतरणाचा देखील मोठा वाटा आहे. पुर्वी केंद्रातील सरकार आपल्याच पक्षाच्या राज्यांना अधिक निधी देतात अशी टिका होत असे परंतु आता मात्र आयोगाच्या अधिमान्यतेने हे होईल. पुर्वी केंद्राची खात्री झाल्यासच विशेष बाब म्हणून निधी हस्तांतरण होत असे. परंतु आता आयोगाच्या शिफारशीनुसार राज्याला त्याचे स्पष्टीकरण दयावे लागेल. एकंदरीत सर्व कामकाजात प्रशासकिय उत्तरदायीत्व परदर्शकता अधिक झालेली आहे. निधी हस्तांतरणच्या रकमेत वास्तविक संख्यात्मक वाढ झालेली नसेलही परंतु एकूण कार्यप्रणालीत गुणात्मक वाढ होईल.

संदर्भ:—

१) लोकप्रशासन सिध्दांत आणि व्यवहार, श्रीकांत व्ही देशपांडे, श्री. मगेश प्रकाशन रामदासपेठ नागपुर

२) Public Administration Theory and Practice, Dr. M.P. Sharma

३) लोकप्रशासन सिध्दांत एव्म व्यवहार डॉ. महादेव प्रसाद शर्मा

४) लोकप्रशासन तत्व आणि तंत्र डॉ. डी. का. गर्दे

५) लोकप्रशासन, डॉ. ना. र. ईनामदार

६) लोकप्रशासन सिध्दांत आणि व्यवहार, डॉ. शा. कृ. भोगले

७) भारतीय शासन आणि राजकारण, प्रा. अरविंद श्रृगारपुरे, श्री. मगेश प्रकाशन रामदासपेठ,नागपुर

८) भारतीय राज्यघटना स्वरूप आणि राजकारण, चि.ग. घागरेकर श्री. मगेश प्रकाशन रामदासपेठ, नागपुर

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

ग्राहक संरक्षण कायदा १९८६ मधील अडचणी व उपाययोजना

डॉ.प्रशांत म. पुराणिक
(साहाय्यक आधिव्याख्याता)
गुरूकूल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नांदा;
ता—कोरपणा; जि:—चंद्रपूर

गोषवारा :—

ग्राहक व विक्रेते हे आधुनिक बाजरपेठांचे दोन महत्वपुर्ण आधारस्तंभ आहेत. परंतू पुर्वीपासुन कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे विक्रेता हा ग्राहकांचे शोषण करित आहे. या शोषणाला आळा बसावा या उद्देशाने प्रेरित होऊन बींदू माधव जोशी यांनी ग्राहक चळवळीची सुरुवात केली. कालांतराने जनसामान्यांनी सामाजिक पातळीवर उभारलेल्या या चळवळीने नंतर मात्र राष्ट्रीय स्तरापर्यंत मजल गाठली. ज्याची परिणती म्हणजे भारत सरकारने दिनांक २५ डिसेंबर १९८६ रोजी ग्राहक संरक्षण कायदा **(Consumer Protection Act)**पारीत केला.

ग्राहक संरक्षण कायद्यामुळे ग्राहकांना संरक्षण प्राप्त झाले आहे. हे जरी खरे असले तरी आजदेखील समाजातील विविध घटकांव्दारे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे ग्राहकांची पिळवणूक सुरुच आहे. ग्राहकांच्या पिळवणूकीला आळा बसावा, तो आपल्या हक्कांबाबत जागृत व्हावा आणि एका सशक्त, निर्भिड आणि ग्राहाकाभिमुख समाजरचनेची निर्मीती व्हावीयासाठी ग्राहक संरक्षण कायदा १९८६ मध्ये शास्त्रीय संशोधन करण्याची निश्चितच गरज निर्माण झाली आहे.

प्रस्तावना :—

प्राचिन ग्रंथ मनुस्मृतीनुसार धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष ही मानवी जीवनाची आवश्यक कार्ये आहेत. परंतू आज बदलत्या काळानुसार सर्वात जास्त महत्व अर्थार्जन करण्याला प्राप्त झाले आहे. नव्हे मानवी जीवनाचे प्रथम उद्दीष्टच अर्थार्जन करणे झाले आहे.

कमीतकमी कालावधीत जास्तीतजास्त उत्पन्न मिळविण्याच्या या मानवी स्वभावामुळे नैतीकतेचे अध:पतन झाले आहे. परिणामत: संपूर्ण समाजव्यवस्थेलाच या अध:पतनाचे चटके सोसावे लागत आहे. बाजारपेठांचा राजा समजला जाणारा ग्राहक हा याच पोखरलेल्या समाजव्यवस्थेचा एक महत्वपुर्ण घटक असला तरी त्याचेदेखील शोषण

समाजातिल विविध घटकांव्दारा केले जात आहे. ग्राहक संरक्षण कायदा अस्तित्वात आल्यामुळे पुर्वीपेक्षा आजचा ग्राहक स्वत:च्या हक्काबाबत जागृत झाला आहे.हे जरी खरे असले तरी ग्राहकांची पिळवणूक अद्यापदेखील पुर्णपणे थांबली नाही हीच वास्तविकता आहे. या वास्तविकतेमध्ये पुर्णपणे बदल घडवून यावेत, ग्राहकांच्या हिताचे संरक्षण व्हावे आणि विपणनप्रणाली ग्राहकाभिमुख व्हावी यासाठी ग्राहक संरक्षण कायद्यात आवश्यक ते बदल करणे आवश्यक आहे.

ग्राहक चळवळीच्या इतिहासाची पार्श्वभुमी अभ्यासण्याअगोदर भारतातील बाजारपेठा आणि विपणनप्रणालीची संकल्पना अभ्यासणे गरजेचे आहे.

भारतातील स्वातंत्र्यपुर्व बाजारपेठा अणि विपणनप्रणाली :–

स्वातंत्र्यपुर्व काळातील बाजारपेठांची अनेक वैशिष्टये आहेत. त्यातीलच एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे या बाजारपेठांना त्यांच्या भौगोलिक क्षेत्रानुसार वेगवेगळया नावाने संबोधल्या जात होते. जसेहाट, बाजारहाट, गंज, मंडी इ.

स्वातंत्र्यपुर्व बाजारपेठांचे आणखी एक वैशिष्टयम्हणजे बाजारपेठांचे संकुचीत क्षेत्र होय. सततधार पर्जन्यवृष्टीमुळे, नदयांना आलेल्या पुरामुळे व दळणवळणाची साधने नसल्याने अनेक व्यक्तींना दैनंदिन जीवनावश्यक वस्तूदेखील बाजारपेठेतुन मिळविणे अत्यंत कठिण होत असे.

याचाच फायदा अनेक व्यापारी घेत असत. अन्नधान्य, कपडे, भांडे, औषधी व अन्य जीवनाश्यक वस्तूंवर वाजवीपेक्षा कित्येक पटीने जास्त दर आकारुन ते ग्राहकांची लुट करीत. ग्राहकांकडे अन्य कोणताच पर्याय नसल्याने विक्रेत्यांची ही मक्तेदारी निमुटपणे सहन करित असे. यावरुन पुर्वीच्या बाजारपेठाहृया केवळ विक्रेताधिष्ठित असुन विपणनप्रणाली अंत्यंत दोषपुर्ण होती,हे लक्षात येते.

काळानुसार बाजारपेठांचे क्षेत्र विस्तृत झाले. दळणवळणांची साधने वाढली. विपणन क्षेत्राचा देखील विकास झाला. यातुनच बाजारपेठा विक्रेताकेंद्रित नव्हेत तर ग्राहककेंद्रित असाव्यात, विपणनप्रणालीतील दोष दुर व्हावेत आणि विक्रेते करित असलेले शोषण थांबवावे यासाठी ग्राहक संघटीत होणे व ग्राहकांची चळवळ मजबुत करणे गरजेचे आहे या दोन्ही बाबी अत्यंत महत्वपुर्ण आहे ही विचारधारा समोर आली.

भारतातील ग्राहक चळवळ :–

ग्राहक हा अर्थव्यवस्थेचा अत्यंत महत्वाचा केंद्रबिंदू आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती हा ग्राहक असतोच मग तो कोणीही असो. अशा या ग्राहकाचे समाजातील विविध घटकांव्दारे शोषण केले जात होते. तेव्हा त्याविरुद्ध आवाज उठविणे गरजेचे होते.

त्यातुनच श्री बिंदू माधव जोशी यांनी अखिल भारतीय ग्राहक पंचायत ही संघटना स्थापन करुन देशभरात पसरविली. १९७४ साली रोवल्या गेलेल्या हे ग्राहक पंचायतीचे रोपटे आज महाराष्ट्रातील सर्वच तालुकास्तरावर पोहोचले आहे.

अखिल भारतीय ग्राहक पंचायत ही भारतव्यापी कार्यक्षेत्र असलेली देशाची पंजीकृत संस्था आहे. १९७४ साली ग्राहक पंचायतीच्या कार्याला पुण्यात प्रारंभ झाला. १९७८ साली ही संघटना अखिल भारतीय म्हणुन पंजीकृत करण्यात आली.

ग्राहक संरक्षण कायदा १९८६ ची स्थापना:—

ग्राहक हा विपणनप्रक्रियेतील एक महत्वपुर्ण घटक होय. ग्राहकांशिवाय विपणन प्रक्रियेत समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही घटकाला काहीच महत्व प्राप्त होऊ शकत नाही. हे सत्य स्वातंत्र्योत्तर काळानंतरच खऱ्या अर्थाने सरकारला कळले. ग्राहकांच्या हिताचे रक्षण व्हावे. ग्राहकांना वस्तूची अवाजवी किंमत द्यावी लागू नये, बॅंका, वाहतुक, विमा, टपाल, टेलीफोन , आरोग्य, गृहनिर्माण यांसारख्या सेवांचा दोषरहीत लाभ ग्राहकांना सहज प्राप्त व्हावा, खोट्या व फसव्या जाहीरातींना आळा बसावा व ग्राहकांना समाजातील अहितकारी अशा विविध घटकापासुन संपुर्ण संरक्षण प्राप्त व्हावे,या प्रमुख उद्दीष्टांच्या पुर्तीसाठी ग्राहक संरक्षण विधेयकाला दिनांक १० डिसेंबर १९८६ रोजी राज्यसरकारने मंजुरी दिली. भारताच्या राष्ट्रपतींनी २५ डिसेंबर १९८६ रोजी या विधेयकावर स्वाक्षरी केली.

ग्राहक संरक्षण कायदा अस्तित्वात आल्यामुळे ग्राहाकांच्या पिळवणुकीला मोठया प्रमाणात आळा बसला आहे. परंतू असे असले तरी या कायद्यात अनेक त्रुटी असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. समाजातील अनेक घटक संबंधित कायद्याचे उल्लंघन करित आहेत.

समाजातील विविध घटकांव्दारे करण्यात येणारे ग्राहक संरक्षण कायद्याचे उल्लंघन :—

१. बऱ्याचशा पाणी पाऊच तयार करणाऱ्या कंपन्यांच्या पाणी पाऊचवर उत्पादन तयार झाल्याची तारिख **(Manufacturing Date)** आणि कमाल किळकोर किंमत **(MRP)** दर्शवीली नसते.
२. दुकानदारांकडुन कोल्डड्रिंक्स व दुध आणि दुधापासुन तयार वस्तू थंड करण्याची किंमत **Freezing Charges)** या नावाखाली अतिरिक्त किंमत घेतली जाते.
३. भाजी घेतांना किलोची किंमत वेगळी व पाव किलोची किंमत वेगळी असते.

४. फळे पिकविण्यासाठी बरेचदा ॲसिटिलिनसारख्या कृत्रीम रसायनांचा वापर केला जातो.

५. बाजारपेठांमधील नामांकित कंपनीच्या बाह्य आवरणाची जशीच्या तशी नक्कल करुन त्या वस्तू बाजारपेठांमध्ये विकल्या जाते.

६. आपल्या उत्पादनाबद्दल खोटी माहीती प्रकाशित करणाऱ्या, खोटे आश्वासन देणाऱ्या व ग्राहकांना फसविणाऱ्या जाहीराती आजसुद्धा विविध माध्यमांदवारे प्रकाशित केल्या जातात.

७. सेलमध्ये वस्तू विकत घेतल्यास वस्तूचे बिल मिळत नाही. त्यामुळे वस्तू दोषपुर्ण आहे असे आढळल्यास त्या वस्तूतला दोष दुर केला जात नाही किंवा त्या वस्तूऐवजी दुसरी वस्तूदेखील दीली जात नाही.

८. सणासुदींच्या दिवसांमध्ये अनेक वस्तूंवर विविध आकर्षक योजनांव्दारा ग्राहकांना दोषपुर्ण वस्तूंची विक्री विक्रेता करित असतो.

९. बाजारपेठांमध्ये वस्तू मोजण्यासाठी ५० ग्रॅम व १०० ग्रॅमच्या वजनाऐवजी दगडांचा वापर केला जातो.

ग्राहक संरक्षण कायद्यातील दोष दुर करण्यासाठी संभाव्य उपाययोजना :—

१. केंद्र सरकारनी १०फेब्रुवारी २००५ रोजी ग्राहक संरक्षण कायद्यातील अट ९(कलम अ) मध्ये बदल केला. या अटीनुसार जिल्हास्तरीय दाव्यांची मर्यादा २०,००,०००रुपये, राज्यस्तरीय दाव्यांची संख्या एक करोडआणि राष्ट्रस्तरीय दाव्यांची नुकसान भरपाई एक करोड पेक्षा जास्त केली आहे.
प्रत्यक्षात शेती, प्लॉट,फ्लॅट,वाहन खरेदी इत्यादींचे दावे हे २०,००,००० रुपयांपेक्षा जास्त रकमेचे असतात. ज्यासाठी राज्यस्तरीय ग्राहक न्यायालयात दावा दाखल करावा लागतो. सर्वसामान्य व्यक्तीसाठी ही एक कठिण प्रक्रिया असल्यामुळे जिल्हास्तरिय , राज्यस्तरिय व राष्ट्रस्तरीय दाव्यांची कमाल मर्यादा वाढविण्यात यावी.

२. ग्राहक संरक्षण कायद्यातील अधिनियमान्वये ९० दिवसांचे आत निर्णय देणे बंधनकारक आहे. प्रत्यक्षात मात्र दाव्यांचे निर्णय प्रदिर्घ कालावधीपर्यंत प्रलंबित राहतात. कोणत्याही स्तरावर दाव्यांचा निकाल हा कायद्याने ठरविलेल्या मुदतीत लागला पाहीजे. यासाठी केंद्र व राज्य सरकारने ग्राहक न्यायलयांना दरमहा दाखल झालेल्या व निकाल लागलेल्या दाव्याचे मासिक विवरण मागावे.

३. ग्राहकांची फसवणूक करणाऱ्या , त्यांच्या चारित्र्याचे हनन करणाऱ्या व भडकता वाढवणाया जाहीरातीवर बंधने घालण्यात यावी.

४. ग्राहकांनी वस्तूचे योग्य वजन मिळावे म्हणून ग्राहकांबरोबर विक्रेत्यांनीसुद्धा प्रयत्नशील रहावे.

५. ग्राहकांना केवळ चांगल्या दर्जाच्या वस्तूंचा पुरवठा व्हावा यासाठी भेसळयुक्त वस्तूचे उत्पादन करणाऱ्या उत्पादकांवर कडक कारवाई करण्यात यावी.

६. सेलमधुन वस्तू घेण्यापासुन ग्राहकांना परावृत्त केले पाहीजे.

७. वस्तू सदोष निघाल्यास त्यातील दोष दुर करण्यासाठी किंवा वस्तू बदलवून त्याऐवजी दुसरी वस्तू देण्यासाठी टाळाटाळ करणाऱ्या विक्रेत्यांवर ग्राहक संरक्षण कायद्यांतर्गत कडक कारवाई करण्यात यावी.

८. वीज,पाणी, वार्षिक संपत्ती कर इ. बिल अतिरिक्त आकारण्यात येणार नाही याची खबरदारी अगोदरच घेण्यात यावी.

सारांश :—

ग्राहक हा आजच्या बाजारपेठांचा राजा नव्हे तर सम्राट आहे. विपणन प्रक्रियेतील सर्व घटक ग्राहक या एकमेव घटकाभोवती वलयांकीत झालेले असतात.

उत्पादकांनी कीतीही उत्कृष्ठ दर्जाची वस्तू उत्पादीत केली, विक्रय संघटना निर्माण केली व त्यादवारे शास्त्रशुद्ध विपणन केले तरी जोपर्यत ग्राहकांदवारे कायम मागणी निर्माण होत नाही, तोपर्यत उत्पादकाला त्या वस्तूचे पुनःउत्पादन करता येणर नाही. परिणामत आज ग्राहकाला अर्थव्यवस्थेचा अत्यंत महत्वाचा केंद्रबींदु असेदेखील संबोधले जाते.

अशा या ग्राहकाची आज समाजातील विविध घटकांद्वारे पीळवणुक होत आहे. त्यांच्या या पिळवणुकीला शह बसावा, त्यांच्या हितांचे संवर्धन व्हावे व ग्राहकांनी त्यांच्या अधिकाराबद्दल जागृत व्हावे ह्या प्रमुख उददीष्टांच्या पूर्तीसाठी भारत सरकारने ग्राहक संरक्षण कायदा २५ डिसेंबर १९८६ साली पारीत केला.

निष्कर्ष :—

आज हा कायदा निर्माण होउन ३० वर्षे झालीत. परंतू कोणताही कायदा तयार झाल्याबरोबर तो तोडण्याचे अनेक मार्ग निर्माण झालेले असतात. ग्राहक संरक्षण कायदयाचे व्यवस्थित आणि काटेकोरपणे पालन व्हावे ही सर्वसामान्य जनतेची अगदी साधारण व माफक अपेक्षा आहे. परंतु प्रत्यक्ष परिस्थिती पुर्णपणे वेगळी आहे.

कधी सडलेल्या भाज्या व फळांची वीक्री करुन, कधी सदोष वस्तूंचा पुरवठा करुन, कधी कमी वजन देउन तर कधी वस्तूंचे अतिरीक्तईलेक्ट्रीक बीलाची आकारणी करुन अनेक समाजविघातक घटकांद्वारे ग्राहक नाडवल्या जात आहे. याला वेळीच आळा घातला नाही तर हेच समाजविघातक घटक आपल्या समाजरचनेची, राज्यव्यवस्थेची व अर्थव्यवस्थेची मुळे पोखरुन टाकतील. परिणामतः, आर्थिक महासत्तेची स्वप्ने पाहाणाऱ्या

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

आपल्या देशाला पुन्हा एकदा अर्थव्यवस्थेशी संबंधीत विविध संकटांना सामोरे जावे लागेल.

उपरोक्त बाबींचा उहापोह केल्यास लक्षात येणारी एकच अत्यंत महत्वाची बाब म्हणजे, ग्राहक संरक्षण कायद्यात पुन्हा संशोधन करण्याची, नवीन तत्वे मांडण्याची आणी नियम अधिक कडक करण्याची आवश्यकता आज निर्माण झाली आहे. असे झाल्यास या अधिनियमात अधिक पारदर्शकता निर्माण होइल आणि बाजारपेठांचा राजा समजला जाणारा ग्राहक नावाचा सम्राट खरोखरच विपणनातील सर्व घटकांमधे परमोच्च पदावर पोहोचेल.

संदर्भ ग्रंथ

अ.क्र. लेखकाचे नाव	पुस्तकांचे नांव	प्रकाशक व प्रकाशन वर्ष
१) जोशी बिंदु माधव	अखिल भारतीय ग्राहक पंचायत	प्रकाशन वर्ष २००३
२) शिरोळे गणेश कृष्ण	भारतीय ग्राहकमत	मालक—मुद्रक—प्रकाशक गणेश कृष्ण शिरोळे जगताप मार्ग, नागपूर—२२ (नोव्हेंबर—२००५)
३) दोषी रविंद्र	आर्थिक विकास व नियोजन	अजय पुस्तकालय, कोल्हापूर—४१६ ००२ (प्रथमआवृत्ती, जुलै १९६९)
४)देवगांवकर एस.पी.	सामाजिक चळवळी, परंपरा आणि तालिम	साईनाथ प्रकाशन, नागपूर(नोव्हेंबर २००९)
५)लोटे रा.ज.	भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या	पिंपळापुरे ॲन्ड के. पब्लिशर्स,नागपूर (जून २००९)
६) ——————	मराठी विश्वकोष (खंड अकरावा)	पान क्र.३६५

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

संत साहित्यातील सामाजिकता

प्रा.डॉ.मीनाक्षी दरणे

एस.बी.कॉलेज अहेरी.

सारांशः–(Abstract)

महाराष्ट्र ही संतांची भुमी आहे. इथल्या मातीचा कणनकण संतमहात्म्याच्या पदस्पर्शाने पावना झालेला आहे. महाराष्ट्रात अकराव्या शतकापासुन किंबहुना त्याही आधी पासुन संतसाहित्य निर्मिती झालेली आहे. संतसाहित्याचा मुळ उद्देश आध्यात्म हा जरी असला तरी समाजोन्नतीकरीताच संत साहित्यानिमिती ही सातत्याने होत राहिली वारकरी संप्रदायाचे प्रवर्तक ज्ञानेश्वर महारांजानी ज्ञान कर्म आणि भक्ती यांच्या ज्ञानातुन सामान्य माणसांचे जीवन कसे सुखद होते याची शिकवण दिली तर संत नामदेवानी सांसरिकाल नामस्मरण भक्तीची महती पटवुन दिली संत एकनाथांनी रंजल्या गांजल्यांची सेवा म्हणजेच ईश्वर सेवा हे तत्वज्ञान लोकांच्या अंगी रूजवले तर संत तुकारामांनी पाखंडाचे खंडण केल समर्थ रामदास म्हणतात '' आम्ही प्रपंच करावा नेटका मग घ्यावे परमार्थ विवेका'' संत गाडगेबाबानी तर आयुष्यभर स्वच्छतेचा संदेश दिला जो नव्या पीठीला प्रेरणादायी ठरला राष्टसंत तुकडोजी महाराजांनी तर आपले संतत्व राष्टाला अपर्ण केले. अशा या महान संतानी लोककल्याणासाठी लिहीलेले साहित्य म्हणजे महाराष्ट्राचा अमूल्य ठेवा आहे.

परिचय (Introduction)

संताच्या शिकवणीने महाराष्ट पावन झाला त्यांनी भारतीय संस्कुतीचे जतन केले सामान्य माणसाच्या जीवनात भरभरून आनंद ओसंडावा त्याचे वैयक्तीक सामुदायिक जीवन सुसहय व्हावे यासाठी आवश्यक असणारी जीवनमूल्य समाजात रूजली जावीत खरी समता प्रस्थापीत व्हावी यासाठी संतानी सामाजिक प्रबोधनाचा पाया घातला.

संत तुकारामाने दांभिक सांधुवर तर तिक्ष्ण शाब्दीक बाण सोडले केवळ तुळाशीची माळ व गोपी चंदनाचा टिळा लावल्याने साधु होत नाही. त्यासाठी आचरणही तसे असायला हवे भगवी वस्त्रे घातली की साधु होत नाही. अहो! कुत्र्याचा रंग ही भगवा असतो. मग त्याला आपण साधु मानायचे का!

'' वाढवुन जरा फिरे दाही दिशा तरी जंबुवेषा सहजस्थिती'' अस्वलही केस वाढवून फिरत असते बाहय ढोगांने इश्वरभक्ती होत नाही साध्या सोप्या शब्दात आबाल वृध्दांना समजेल असा उपदेश ते सांगतात म्हणुनच आपण त्यांना लोकाशिक्षक म्हणतो.

तुकडोजी महाराजांचे सर्वच साहित्य समाजोध्दारक आहे. जनता हीच जनार्दन असल्याचा साक्षात्कार ते व्यक्त करतात. त्यांनी सक्रियपणे महिल्लोन्नतीचे कार्य केले गावातच रोजगार निर्मितीची साधने तयार केली.मुत्युविषयी कुणीही मांडले नसतील इतके प्रगत विचार त्यांनी मांडले समर्थ रामदासाचे मनाचे श्लोक तर प्रसिध्द आहे. जगी सर्व सुखी असा कोण आहे. विचारे मना तुच शोधुनी पाहे''

'' क्रियेविण वाचाळता बरी नाही'' असे हे मनाचे श्लोक सर्वांना सहज समजेल रूचेल असे आहे. माणसाने चालावे कसे बोलावे, कसे लिहावे,केसे वाचावे, कसे अशा सगळया जीवनोपयोगी गोष्टी समर्थांनी दासबोध ग्रंथातुन लिहीलेल्या आहेत. श्रमप्रतिष्ठा वाढणारे संत म्हणजे कर्मयोगी गाडगेबाबा होय संत हीच खरी ताकद आहे. असे माननारे गाडगेबाबांनी कामातच राम शोधला समाजातल्या अंधश्रध्दा कर्मकांड याविशयी आवाज उठवला कष्ट करूनच भाकर खायची हे त्यांचे धोरण होते त्यांनी जनसेवेचे व्रत शेवटपर्यत चालवले.

शोध (Findings)

संत ज्ञानेश्वरः— ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदायाची स्थापना केली आणि तळागाळातील लोकांना भक्तिमार्ग खुला करून दिला ज्ञानेश्वरांचे अभंग म्हणजे इश्वरप्रीतीने भरलेला अंतकरणाचा तो सहजोदगार आहे. साक्षात्काराची अनुभुती योग्यपुरतीच न ठेवता ज्ञानदेव ती सर्वसामान्यापर्यत पोचवतात

संत नामदेवः— नामदेव हे वारकरी पंथाचे आद्यप्रचारक विस्तारक आहे. त्यांनी महाराष्ट्राला मानव धर्माची शिकवण दिली. महाराष्ट्राच्या भौगोलिक सीमा ओलांडुन गुजरात,मध्यप्रदेश राजस्थान, पंजाब, हरियाना,उत्तरप्रदेश या प्रातात ते पदयात्रा करीत फिरले. नामदेवकालीन समाजजीवनात कर्मकांडाचा अतिरेक झाला होता व्रतवैकल्याला उधाण आले होते परधर्मियांचे प्राबल्य वाढले होते. अशावेळी भोळया भाबडया बहुजन समाजाला नामसंकिर्तनाचा भक्तीचा सोपा—सुलभ मार्ग नामदेवांनी सांगितला.

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

संत एकनाथः— " जनार्दनी एकनाथ खांब दिला भागवत उभ्या महाराष्ट्राचे आधारस्तंभ असलेले एकनाथ हे थोर संत भगवद्भक्त ग्रंथकार व लोक शिक्षक होते तेराव्या शतकापासुन तीनशे वर्षानी महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचे पुनरूत्थान घडविण्याचे कार्य एकनाथांनी केले एकनाथंचे समाज अवलोकन जबरदस्त होते. त्यामुळेच ते भारूडाचे सम्राट ठरले वासुदेव गोंधळी गारूडया मुरळी वाहया डोबारी यांना नाथांनी भारूडातून लोकरंगभुमी वर आणले समाजाचा काना कोपरा धुंडाळुन नव्या नव्या वेषभुषा उभ्या केल्या हया वेषभुषा सर्वांच्या परिचयाच्या असल्यामुळेच कठीण असा परमार्थ नाथांनी सोपा करून सांगितला

संत तुकारामः— तुकारामांनी आपल्या अभंगावाणीतुन लोकिक आणि पारलोकिक जीवन उत्कट पणे अविष्कृत केले तुकोबा आपल्या अभंगातुन ढोंगी साधुसंताचा चांगलाच समाचार घेतात " भले तरी देऊ कासेची लंगोटी नाठाळाच्या माथा देऊ काठी" ते अभंगा्न समाजाचे चित्र रंगवतात मासणाचा स्वभावधर्म कधी बदलत नाही कुन्याला पालखीत बसवले तरी तो भुंकण्याचे सोडणार नाही. गाढवाला कितीही शृंगारले तरी गाढवाचे घोडे होणारच नाही.

स्वभावधर्म हा बदलत नाही पण तुकारामाच्या अभंगात ती ताकद आहे थोडया शकात ते मोठा आशय व्यक्त करतात.

" जे का रंजले गांजले त्यासी म्हणे जो आपुले तो ची साधु ओखखावा देव तेथेची जाणावा अशा प्रापांचिकाला साधा सोपा परमार्थ सांगितला.

समर्थ रामदासः— हे रामदास संप्रदायाचे रामभक्त होते तिर्थयात्रेच्या निमित्ताने त्यांनी भारतभ्रमण केले त्यावेळी जवळून समाज अवलोकन केले त्यावेळी देवस्थाने भ्रष्ट झाली होती. लोकचिंतेत बुडाले अस्मानी सुलतानी संकटे वाढली त्यावेळी समर्थानी आखाडे व्यायामशाळा काढल्या तरूणांनी सुदृढ असावे म्हणुन मारूतीची मंदिरे उभारलीत गीतेतला कर्मयोग त्यांनी आपल्या जीवनात उतरवला प्रपचाच्या पायावर परमार्थाचा कळस चढवला.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजः— " या भारतात बंधुभाव नित्य वसुदे देवरची असा दे " असा संदेश देणारे तुकडोनी जी साहित्यातुन माणुस घडवण्याचा प्रयत्न केला मुखी हरिनामा असुन होणार नाही तर त्याला कर्माची साथ ही हवीच तरच माणसाची प्रगती होईल असे ते सांगतात समाजाला संघटीत करून जोडुन ठेवायचे एक महान कार्य राष्ट्रसतानी केले विश्वात शांती नांदण्यासाठी सामुदायिक प्रार्थनेचे महत्व पटवून दिले.

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

संत गाडगेबाबाः– जनसेवेचे अखंड प्रत घेतलेले गाडगेबाबा स्वच्छतेचे पुजारी होते. व्यसनमुक्ती, दारूबंदी, अस्पुष्यतात निवारण साक्षरतेचा प्रचार यासारख्या विषयावर याची किर्तन करून दिवसभर हातात खराटा घेउन रस्ते स्वच्छ करणारे गाडगेबाबा आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यत समाजसेवा केली सद्‌गूणाची कास धरली दुर्गूनांची निंदा केली समाजाला माणुसकीने वागण्याचा महामंत्र दिला.

निष्कर्षः ज्ञानदेवांनी भक्तीमार्ग सर्वासांठी खुला केला.

1)नामदेवाने वारकरी संप्रदायाला विस्तृत रूप दिले.

2)ज्ञानेश्वरानंतर तीनशे वर्षानी महाराष्ट्राचे पुनरूत्थान घडविण्याचे कार्य एकनाथांनी केले

3) केवळ शाब्दीक ज्ञानाला अर्थ नाही त्यामागे अनुभूती ही असायलाच पाहिजे असे तुकोबा म्हणतात.

वाईट सगंतीपासुन दुर रहा आळस झटका असा संदेश समर्थ आपल्या दासबोध ग्रंथातून देतात

4) गाडगेबाबांचा लोकसंग्रह प्रचंड होता त्यांचे शस्त्र म्हणजे किर्तन होते. किर्तनातून त्यांनी समाजोधार केला

5) राष्ट्रधर्माचे चालते बोलते मूर्त स्वरूप म्हणजे तुकडोजी महाराज होय अनेकतेतून एकतेचा संदेश देणारे राष्ट्रसंत होय.

6) संत नामसकिर्तनाचा प्रचार करूनच थांबले नाही. तर आपल्या आचरणाद्वारे त्यांनी भूतदया, क्षमा, शिलता, परोपकार हया गुणांची जोपासना केली भागवतधर्मात विवेक आणि निती याला फार मोठे स्थान आहे.

7) मनुष्याचा मोठेपणा हा त्याच्या सामाजिक प्रतिष्ठेवर नसुन वैयक्तीक चारिच्र्यावर आहे ही गोष्ट त्यांनी पटवुन दिली

8) अस्पुष्यता गुलामगिरी तसेच भौतिक दारिद्रय यामुळे सर्वसामान्य जनता अगतिक झाली होती. या अशा परिस्थितीतून तिला मूक्त करण्यासाठी संत चळवळ जन्माला आली.

9) संतांनी स्वतःच्या जीवनावर निर्भयपणे प्रयोग केले. मग जनतेला सांगितले त्यामुळे त्यांचे अनुभव जीवंत रसरसीत वाटते.

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

10) पुर्वकर्मानुसार प्राप्त झालेल्या बाहय परिस्थती आपणाला बदलता येत नसली तरी दु:खी होण्याच कारण नाही.कोणत्याही जातीच्या मनुष्याला भक्ती पंथाद्वारे आध्यात्मिक जवळीक साधून प्रांपचिक दु:खावर मात करता येईल.असा विश्वास तळागाळातील लोकांमध्ये संतानी निर्माण केला.

संतानी धार्मिक प्रबोधन केले

जुन्या साचेबंद असलेल्या पंरपरेला मोडीत काढून तिला सचेतन केले महाराष्ट्री संताचे संस्कृतिशी असलेले नाते सहजासिध्द व जिव्हाळयाचे होते हे त्यांच्या साहित्यातून जाणवते.

संदर्भ

1) सार्थ ज्ञानेश्वरी मामासाहेब दांडेकर प्रकाशक मे शारदा साहित्य बुधवार पेठ

2) श्री.संत नामदेव गाथा, पाठचिकित्सा संशोधक.प्रा.डॉ.रामचंद्र आर्विकर 2003

भक्तवत्सल प्रकाशन लाखनी जि.भंडारा

3) संत गाडगेबाबा व्यक्ती आणि कार्य, डॉ.सौ.उषा वेरूळकर, मेधा पब्लिकेशन अमरावती 2005

4) संतकाव्य संचित डॉ.उषा मा.देशमुख माया प्रकाशन नवी रामदासपेठ नागपूर

10 2000

5) संतवाड्मयाची सामाजिक फलश्रुती गं.बा.सरदार श्री.विद्याप्रकाशन 250 शनिवार पुणे 30 चतुर्थावृत्ती 1982

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

"Food Processing Industry in India: Growth, Problems and Remedies"

Prof. S.M. Kolhapure
Dept. of Economics,
Willingdon College, Sangli
Email:
kolhapuresandipan@gmail.com
Mob. 9021580960

Introduction:

India is richly endowed agricultural nation. It has nearly a tenth of world's arable land and a fifth of world's irrigated land. India has all major climates of the world, enjoys long sunshine hours, fairly good rainfall which are ideally suited for round the year cultivation. It has the largest cattle population, second largest goat and sheep population and a vast coastline. Given the resource endowment, India has all the potential to become one of the largest food processing countries in the world. Potential for production is also matched by strong demand for processed food products due to rapid urbanization, change in preferences and practices in consumption.

Food processing industry in India is a sunrise sector that has gained prominence in the recentyears. Availability of raw materials, changing lifestyles and appropriate fiscal policies hasgiven a considerable push to the industry's growth. This sector serves as a vital link between the agriculture and industrial segments of the economy. Strengthening this link is of critical importance to reduce waste of agricultural raw materials, improve the value of agricultural produce by increasing shelf-life as well as by fortifying the nutritive capacity of the food products; ensure remunerative prices to farmers as well as affordable prices to consumers. Adequate focus on this sector could greatly alleviate our concerns on food security and food inflation. India already is a leading exporter of several food products. Ministry of Food Processing Industries is implementing a number of schemes for Infrastructure development, technology up-gradation &modernization, human resources development and R&D in the Food Processing Sector.

Ministry of Food Processing Industries includes under food processing industries, items pertaining to these two processes viz. (a) Manufactured Processes: If any raw product of agriculture, animal husbandry or fisheries is transformed through a process [involving employees, power, machines or money] in such a way that its original physical properties undergo a change and if the transformed product is edible and has commercial value, then it

comes within the domain of Food Processing Industries and (b) Other Value-Added Processes: Hence, if there is significant value addition (increased shelf life, shelled and ready for consumption etc.) such produce also comes under food processing, even if it does not undergo manufacturing processes.

The food processing is mostly depends on agriculture.Foodprocessing industry has tremendous significance in human life and its evolution.Food processing Industry is mainly dependent on agriculture forraw material. The demand of the processed food is continuously increasing asneed of food for increased population is major concern. This industry has vitalrole in the economic development in general and for completing need of thefood in particular. But being most of these units in the form of MSMEs, theyhave many problems at grass root level. On the other hand they haveprospective future in the light of increasing trend of demand of food products inIndian and foreign market.

Food processing industry comprises a large spectrum of industrialunits producing foods and vegetables based products, marine products, meatand meat based products, cereal based products etc. It has to play a key role instimulating economic development. Food processing industry can also beuseful instrument for improving food supply through prevention of post-harvest losses of durable foods and perishable food and generatingemployment especially in rural areas. Establishment of food processing industrycan trigger improvement in productivity of agriculture and improve income offarmer. They can also provide a boost to many downstream industries andgenerate foreign exchange through export. Food processing industry is the fifthlargest segment in the industrial structure of Indian economy in terms of valueaddition.
Agriculture is considered as the backbone of our economy. Indianagriculture contributes approximately 14 percent of the country's GDP,provides large scale employment and fulfills the food and nutritionalrequirements of the nation. It provides important raw materials for some majorindustries. Today, agriculture has achieved commercial importance and haschanged from subsistence farming to commercial farming, import oriented toexport oriented, supply driven technology to demand driven technology etc.New inputs and new technologies are hitting market every day.

- **Objectives of the Study:**

1. To review the development of food processing industry in India.
2. To identify the problems of food processing industry.

3. To make suggestions to improve performance of food processing industry.

- **Research Methodology:**

The present research paper is based on secondary data. The required secondary data useful for this study have been collectedfrom the published sources which are Annual reports,Books, journals, periodicals, internet, etc.

- **Indian Agriculture and Food Processing Sector:**

The market for processed and packaged food products isincreasing day by day. Only 14 percent of total food products are beingprocessed in India, whereas 35 percent food is wasted during packaging andtransportation. Every year 20 to 30 percent of crop is wasted at farm level inIndia due to improper handling, spoilage, floods, draughts, pests and diseasesand lack of knowledge of post-harvest technologies. In case of fruits andvegetables, this wastage is around 30 percent.

India is a country of villages of which 70% of population comesfrom rural area and almost 60% population depend on agriculture for theirfood, shelter and clothing. Increasing demand for various agro based productsfor industrial use, direct consumption, and export has led to agro basedindustrialization in our country. It is labor intensive in character, needs lesscapital and more working capital. The industry includes jute, cotton, sugar,edible oil, sericulture, handicraft, khadi, power looms, khandsari, dairy, poultry,cattle feed, fruit processing and food articles and certain consumer goods.

It may be noted that recent trends in the development of agroprocessing industries has attracted higher capital investments, enhancedtechnological complexities and managerial requirements. Many companieshave also funded the agro processing and processed foods as lucrative avenuefor diversification. The degree of processing has been considerably intensifiedand modernized by the growth of processed food industry which is based oncooking, mixing and chemical alteration producing a textured vegetable food.By-product processing of major agriculture commodities has opened up thevast potential of agro industrial growth in the rural India in recent years.Central Government has made the efforts to accelerate the paceof development in food processing industry. A number of incentives andpackages have been announced for food processing industry. A separate Ministry for foodprocessing industry has been established. Food processing industry has beendesignated as priority industry for foreign

investment, technology agreementand attention is being given to infrastructure and other requirements of theindustry.

A majority of the medium and large scale food processing unitsare sugar mills, vegetable oil seed processing units, milk & dairy units, androller flour mills. At present there are very few units both in large and mediumsectors as well as in small sector producing sophisticated, fabricated and highterm foods in the country. It is also reported that lack of infrastructural facilities forscientific handling, storage and distribution of both raw and processed food isresulting in wastages of foods at every stage.The population growth has emphasized the need for increasingfood processing and preservation. The current industrial policy environmentcombined with resource endowment in the country, which augurs well for thefuture growth. India is the largest country in the production of spices; secondlargest producer of rice, groundnut and vegetables after China, fruits after Brazilin the world has the largest livestock population in the world and considerablemarine resources in the exclusive economic zones.

- **Contribution of Food Processing Industries in GDP:**

Contribution of FPI to Gross Domestic Product at 2004-05 Prices (Rs. Crore)

Sr. No.	Description	2008-09	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	
	GDP at Factor Cost, Of which	4,158,676	4,516,071	4,918,533	5,247,530	5,482,111	
1	GDP-Agriculture	588,757	592,110	647,305	682,016	690,646	
2	GDP: Manufacturing	656,302	730,435	795,152	854,098	863,876	
3	GDP-FPI	60,378	58,752	67,508	82,063	84,522	
	Growth(%)						**AAGR**
4	GDP at Factor Cost	6.7	8.6	8.9	6.7	4.5	7.1
5	GDP-Agriculture	-0.1	0.6	9.3	5.4	1.3	3.3
6	GDP: Manufacturing	4.3	11.3	8.9	7.4	1.1	6.6
7	GDP-FPI	5.3	-2.7	14.9	21.6	3.0	8.4
	Share of FPI in GDP (%)						**Average**
8	GDP FPI as a share of GDP in Agriculture	10.3	9.9	10.4	12.0	12.2	11.0
9	GDP FPI as a share of GDP in Manufacturing	9.2	8.0	8.5	9.6	9.8	9.0
	GDP FPI as a share of GDP	1.5	1.3	1.4	1.6	1.5	1.4

Source: National Accounts Statisitcs-2014

The above table shows that, the food processing sector has been growing faster than agriculture sector. This is a positive development indicating higher level of contribution of food processing sector to GDP as compared to agriculture and manufacturing sectors. The

performance of food processing sector has improved significantly in the recent years. Manufacturing sector was generally growing at a higher rate than food processing industries till 2009-10. Performance of food processing industries improved substantially in 2011-12 registering a record growth of 21-6 per cent. In the year 2012-13, the growth of food processing sector decelerated along with slow growth both in agriculture and manufacturing sectors though the growth of the sector was higher than both agriculture and manufacturing sector.

Increase of Sector-wise Number of Registered Food Processing Units

Sr.No.	Year	Meat, Fish Fruits, Vegetables and Oils	Dairy Products	Grain Mill Products	Other Food Products	Beverages	Total
1	1998-99	4241	737	12164	5682	1029	23853
2	1999-00	3819	795	12405	5810	1113	23942
3	2000-01	3740	735	12446	5985	1082	23988
4	2001-02	3454	865	12429	5688	1049	23485
5	2002-03	3284	769	12856	5899	1008	23816
6	2003-04	3352	912	12741	5757	1078	23840
7	2004-05	3484	927	13639	6093	1219	25362
8	2005-06	3549	1049	13893	6009	1225	25725
9	2006-07	3459	1015	13880	6245	1160	25759
10	2007-08	3667	1096	13805	6300	1351	26219
11	2008-09	3580	1100	14559	6577	1362	27178
12	2009-10	3697	1112	14673	6681	1316	27479
13	2010-11	4910	1493	18549	9071	1815	35838
14	2011-12	5008	1653	19010	9213	1997	36881

Source: 1. Annual Report 2013-14, Ministry of Food Processing.
2. State of Indian Agriculture, 2012-13.

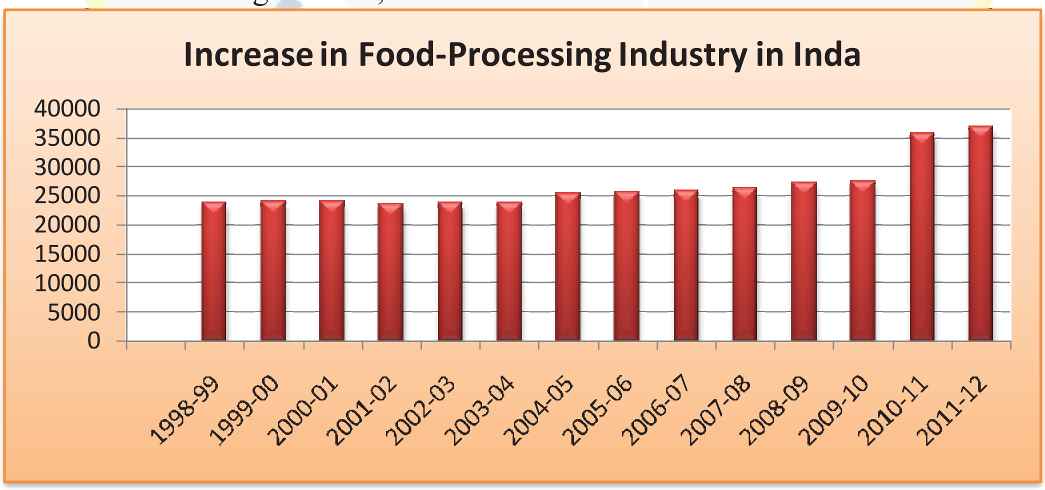

The above table and chart shows that, the trends of food processing industries in India. The total number offood processing units was increased from 23853 units to 38881 units during 1998-99 to 2011-12. Among these industry the meat, fish, fruits, vegetables and oils processing industries are increased from 4241 to 5008 during 1998-99 to 2011-12. The dairy products processing units increased from 737 units to 1653 units in above period. Also grain mill products and beverages processing units increased tremendously.

- **Employment in Food Processing Sector:**

The food processing sector is more important for employment generation. The table below shows that the employed persons under registered food processing units.

Persons Employed under Registered Food Processing Industries

Year	Persons (in Lakh)	Growth (%)
2006-07	14.76	6.09
2007-08	15.05	1.96
2008-09	15.64	3.87
2009-10	16.06	2.71
2010-11	16.75	4.03
Average Annual Growth Rate		3.79

Source: State of Indian Agriculture 2012-13.

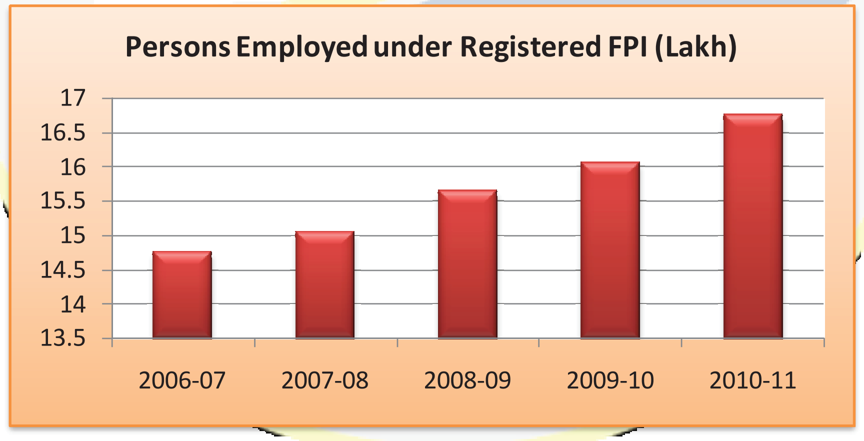

The above table and chart shows that the employment generation in the food processing industries which are only registered. In 2006-07 the industry provided employment for 14.76 lakh people. Ant it has increased in 2010-11 about 6.75 lakh.

Food Processing Sector in Maharashtra State:

Maharashtra is a bio-diverse state with nine agro-climatic zones and varying soil types, suitable for agricultural development. The state is one of the major horticulture states in India, with more than 13.66 lakh hectares under horticulture and 4 lakh hectares under vegetables. The state is largest producer of seedless grapes (78%), banana (75%), mandarin oranges (75%), onion (63%) and tomatos (42%).

The export from Maharashtra for fresh vegetables and fruits accounts for 30 per cent and for processed food products is almost 50 per cent. The state has major agro clusters which are Pune, Nasik, Ratnagiri, Nanded and Nagpur. The state has presently 6512 small and medium and 322 large scale food processing units.

Food and Agro Industry in Maharashtra Present Status

Sr. No.	Item	Quantity
1	Post Entry Quarantine	4
2	Eradiation Plant	1
3	Vapour Heat Treatment Plant	1
4	Seed Processing Plant	150
5	Private Seed producers	156
6	Developed Model Organic Farm	37
7	Winery	54
8	Agri-Export Zone	8
9	Integrated Pack House Accredited by APEDA	130

➢ **Major Problems before Food Processing Sector in India:**

The food processing industries in India are facing many problems. These problems are procurement of raw material, procurement of standardized raw material, Problem of shortage in raw material,the fluctuating price of raw material, shortage, inconsistency in supply and non-availability at required time. Also most of the units have problem of quality variances which affects the quality of the final product.Majority of the units have the problem of power supply as frequent cut offs, delay in power connections, load shading etc.

The food processing industries have the problems of adoptionof change in the method of production. The food processing units are working with traditional technology and they do not adopt any change. Also it faces the problem of supply of qualitative raw materials,underutilization of production capacity, etc.

Majority of the food processing units have no any plan about finance, sufficient capital to run their business, obtaining finance as it takes lengthy process, unavailability of long term loan and at required time.Majority of the food processing units do not adopt the audit system.On an average of food processing units have the unskilled labours and don't know about importance of training programmes.The employees have never got the opportunity to use their own skill.

Majority of the food processing units do not conduct the market research activity, they have not own vehicles for the distribution of goods.The price competition is another problem of the industry. The price competition is high in the industry and the problem of packaging, improper government policy, illiteracy about proper way to know the government schemes, high competition, unstable market conditions and fluctuating prices are the major problems faced by the industry.

- **Remedies for Better Performance of Food Processing Industries:**

To overcome these problems of food processing industries the following measures will help for increasing their performance.To overcome shortage of raw material in offseason, food processing units may collect the raw material from nearer states. They should keep the stock at sufficient level. They should adoptthe modern and advanced production technology for the production.To overcome the problem of underutilization of capacity food processing unitsshould adopt the proper and reliable source of raw material and also theadvanced production technology.

Food processing units should get the proper information about thegovernment's schemes, adopt the proper audit system, provide adequate training facilities at regular interval, and upgrade the techniques of training programme. Food processing units should prepare a definite marketing plan including marketresearch activity and the definite sales plan. To overcome the marketing problems the food processing units should adoptsome good marketing strategies and make some innovation in marketingmethods, make their own system of transportation ofthe product, adopt the advanced and aggressive advertising andpublicity strategies, improvement in the export of the product to theinternational market, give proper attention towards the packaging of theproduct, etc.

Government should generate more energy as it becomes possible toprovide the electricity to the rural based small scale food processing units, make awareness and shouldprovide proper guidance about the schemes about the MSMEs, provide some good incentives to farmers of food processing unitslike other cash crops. Government should establish some training centers to train theworkers of food processing units;arrange special camps to providenecessary education and trainingabout the food processing industry to entrepreneurs to sustain their business.

The infrastructure facilities such as electricity, water, roads,transportation etc. should be developed by government.Government should simplify the tax system, procedures, rules andregulation towards food processing industry.

The nationalized banks should take sufficient initiative fordevelopment of the small scale food processing units through provision of sufficient finance.The process of loan application and loan sanctioning should beshorten, as an entrepreneur can get the loan as quick as possible and theopportunity may not be lost due to lengthy process.

- **References:**

1. State of Indian Agriculture 2012-13, Ministry of Agriculture. GoI.
2. Annual Report 2013-14, Ministry of Food Processing Industries.
3. National Accounts Statistics, 2014.
4. Gupta P.K. (2013), "Agricultural Economics", Vrunda Publication, Delhi.
5. Subba Reddy and et.al., (2010), "Agricultural Economics", Oxford & IBH Publication Co. Pvt. Ltd, New Delhi.
6. Mamoria and Tripathi (2003), "Agricultural Problems of India", KitabMahal, Allahabad.
7. Annual Report 2012-13, MSME, GoI.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

योगिराज वाघमारे यांच्या कादंबऱ्यामधून प्रकट झालेली दलित वेदना

डॉ.रामलीला सुदामराव पवार
(मराठी विभाग प्रमुख)
कला महाविद्यालय,तीर्थपुरी.

सारांश:—

साठोत्तरी दलित साहित्यामध्ये दलित कादंबरी समृद्ध आहे. दलित कादंबरीच्या वाटचालीत अनेक मान्यवर साहित्यिकांचे योगदान आहे. त्याचप्रमाणे अनुभवांचे प्रचंड भांडार असलेले योगिराज वाघमारे आजच्या दलित साहित्यातील महत्त्वाचे लेखक आहेत. त्यांनी वास्तववादी कादंबऱ्या लिहून दलित साहित्याचे दालन संपन्न केले आहे. मानसशास्त्राचा अभ्यास करुन, समाजजीवनाचा सर्वांगीन विचार करुन आणि दलितत्वाच्या सिमारेषा ओलांडून ग्रामीण जीवनाला कवेत घेण्याचे काम केले आहे. ग्रामीण जीवनाशी निगडीत असलेल्या समस्यांवर या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत या कादंबरीचा केंद्रबिंदू दलित माणुस असला तरी इतर जाती—जमातीच्या प्रश्नांनाही या कादंबरीत स्थान मिळाले आहे.

प्रस्तावना:—

साठोत्तरी दलित साहित्यामध्ये अनेक मान्यवर लेखक लेखन करताना दिसतात. दलित साहित्याचा प्रवाह आंबेडकरी प्रेरणेतून उदयाला आला. या प्रवाहाने एक सशक्त लेखकांची पिढी निर्माण केली. यामध्ये अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, बाबुराव बागुल, प्रा.केशव मेश्राम, नामदेव ढसाळ, हरिभाऊ पगारे, सुधाकर गायकवाड, हि.गो. बनसोडे, ज.वि. पवार, भिमसेन देठे, नामदेव व्हटकर, उत्तम बंडु तुपे, योगेंद्र मेश्राम आणि तितक्याच ताकदीने लिहिणारे योगीराज वाघमारे हे आघाडीचे साहित्यिक आहेत.

योगीराज वाघमारे यांनी आपल्या साहित्यातुन दलित,पीडित उपेक्षित आणि शोषितांची व्यथा—वेदना त्यांचे आगतिक जीवन चित्तारले आहे. दलितांची होणारी पिळवणूक त्यांचे केले जाणारे शोषण,कोंडमारा इत्यादींवर वाघमारे यांनी ताशेरे ओढले आहे. त्यांना माणसाविषयी असणारी कणव त्यांच्या सर्वच साहित्यातून व्यक्त होते. योगीराज वाघमारे यांनी विपूल लेखन केले आहे. कथा, कादंबऱ्या, बालसाहित्य, एकांकिका, कविता अशा साहित्य प्रकारातून लेखन करणारे योगीराज वाघमारे यशाच्या शिखरावर पोहचले ते त्यांच्या कादंबऱ्यांमुळे.'सभापती','धुराळा','पडझड' आणि 'शिक्षणनामा' या त्यांच्या गाजलेल्या कादंबऱ्या आहेत.

योगीराज वाघमारे यांच्या लेखनामागची प्रेरणा आंबेडकरी तत्वज्ञान आहे. हे त्यांचे साहित्य वाचल्यास जाणवते. त्यामुळेच ते अव्वल दर्जाचे साहित्य निर्माण करु शकले आहेत. कादंबऱ्यांमधून त्यांच्या प्रतिभेचा खरा अविष्कार झालेला आढळतो. दलित साहित्याला प्रतिभावान बनवण्याचे काम योगीराज वाघमारे यांच्या लेखणीने केले आहे. दलित साहित्यातील कादंबरीचे शिलेदार म्हणून त्यांना ओळखले जाते. त्यांच्या विषयी प्रा. वासुदेव मुलाटे म्हणतात की, ''योगीराज वाघमारे हे एक अनुभव संपन्न दलित लेखक आहेत त्यांच्या जवळ अनुभवाचा तुटवडा नाही. अनुभवांची ही व्यामिश्रता त्यांच्या लेखनात आधिकाधिक जाणवावी अशी त्यांची रचना आहे.''[१] अनुभवामुळेच दलित कादंबरीला वाघमारे यांनी उंचीवर नेऊन ठेवले आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यातुन प्रकट झालेली व्यथा—वेदना ही सोसण्यापलीकडची आहे.

'सभापती'कादंबरीतील दलित वेदना :—

योगीराज वाघमारे यांची 'सभापती' (१९९५) ही कादंबरी राजकीय जीवनाची उकल करणारी कादंबरी असली तरी ती अनेक प्रश्न उपस्तित करणारी आहे. या कादंबरीचा अवाका छोटा असला तरी वैचारीक दृष्ट्या कादंबरी व्यापक ठरते. राजकीय असल्याने ती वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते. स्वातंत्र्यानंतर मिळालेल्या आरक्षणामुळे दलित राजकारणात उतरुन वैभवाचा उपभोग घेत आहे. हे दाखवणारी 'सभापती' ही कादंबरी अनेकार्थाने वेगळी ठरणारी आहे. पिढ्यनपिढ्य गुलाम म्हणून जगणारा दलित, भाकरीच्या तुकड्याला महाग असलेला दलित 'धर्मराज' आरक्षणामुळे राजकारणात उतरतो आणि सभापती होतो. गाडी, बंगला सर्व सुखसोयींचा लाभ घेतो परंतु राजकारणाचा पींड नसलेल्या धर्मराजला अशिक्षितपणामुळे, राजकारणातील छक्केपंजे माहित

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

नसल्यामुळे, जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष फसवतात. समाजकल्याण खात्याचे बजेट इतरत्र वापरतात. धर्मराजला कुठलीच योजना पूर्ण करता येत नाही. समाजकल्यान खात्यात भ्रष्टाचार कसा चालतो याचे दर्शन ‘सभापती‘ या कादंबरीतुन घडते.

‘सभापती‘ ही कादंबरी राजकारणाचे विविध कांगोरे चित्रित करणारी कादंबरी आहे. स्वत:वरुन इतरांची परिक्षा करणाऱ्या धर्मराजाच्या विश्वासाला तडा जातो.‘राजकारण हा गरिबांचा प्रांत नाही‘ अशी त्याची खात्री होते. म्हणून राजकारणाला कायमचा ‘रामराम‘ ठोकण्याचा धक्कादायक निर्णय धर्मराज घेतो. माघार नेहमी गरिबालाच घ्यावी लागते. ही तत्कालीन वस्तुनिष्ठता कादंबरीत आढळून येते.‘‘सभापती हे मराठी साहित्यातील अमूल्य, दूर्मिळ असे लेणे आहे. युगपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महाण क्रांतीनंतर दलित समाजाची जी स्थितीगतीझाली तिचे समग्र चित्रण या कादंबरीत वस्तुनिष्ठपणे येते.‘‘[ह्म]’सभापती’ कादंबरीत राजकारण तपशिलाने येते. धर्मराज या नायकाचे चित्रण ’सभापती’मध्ये तपशिलाने आले आहे परंतु स्त्रीव्यक्तिरेखांचे चित्रण प्रभावी ठरत नाही खरे तर धर्मराजची बायको दलित समाजातील अशिक्षीत स्त्री आहे. तिच्या मनातील भावांदोलने तिचा होणारा कोडंमारा यावरही लेखकाला प्रकाश टाकता आला असता परंतु तसे झाले नाही. राजकीय दृष्ट्य मात्र ’सभापती’ ही कादंबरी सरस ठरते.

‘शिक्षणनामा‘कादंबरीतील दलित वेदना :–

योगीराज वाघमारे यांची ’शिक्षणनामा’ ही कादंबरी ह्न्न्४ साली प्रकाशित झाली. शिक्षकाची नोकरी करताना जीवनात जे अनुभव आले ते ‘शिक्षणनामा‘ मध्ये चित्रित केले आहे. ही कादंबरी वाघमारे यांनी विनाअनुदानित शाळेवर नोकरी करणाऱ्या शिक्षकांना अर्पन केली आहे. महाराष्ट्रात सरकारने विनाअनुदानित शाळेचे धोरण अवलंबिले. त्यामुळे अनेक शिक्षणसंस्था उदयाला आल्या. शिक्षणाचा बाजार निर्माण होऊन शिक्षण संस्थाचालक शिक्षणाच्या नावावर गल्ला जमा करु लागले. दीन–दलितांची शिकलेली मुले या डोनेशन संस्कृतीमुळे विनाअनुदानीत शाळेवर नोकरी पत्कारतात परंतु त्यांचे आयुष्य आर्थिक तरतुद करण्यात करपून जाते. दलित, शोषित, आदिवासीची मुले आता शिक्षण घेऊ लागली आहेत. आंबेडकरांनी शोषित वंचित घटकाला शिक्षणाचा मुलभूत हक्क मिळवुन दिला. त्यामुळे त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटु लागले पण धनदांडग्याना डोनेशन संस्कृतीत बेकार म्हणुन मिरवताना दिसतात.

‘शिक्षणनामा‘ या कादंबरीत लेखकाने शिक्षण क्षेत्रात होत असलेल्या सावळ्या गोंधळावर प्रहार केला आहे. शिक्षक म्हणून काम करत असताना जे अनुभव लेखकाला आले. त्यावर लेखकाने प्रकाश टाकला आहे. शिक्षण व्यवस्थेत भ्रष्टाचार होताना दिसतो जवळच्यांच्या नोकऱ्या, बदल्या सोयीनुसार करायच्या, ज्यांचा वशिला नाही अशांच्या बदल्या लांब करायच्या, गटसंम्मेलनाच्या नावाखाली पैशाची उधळपट्टी करायची, वेळेचा दुरुपयोग करायचा. कमी पैसे देऊन जास्त काम करुन घेणे, चांगले काम करणाऱ्याला त्रास देणे या सारखे प्रकार शिक्षण व्यवस्थेत घडत आहेत. शिक्षण व्यवस्थेत राजकारण,समाजकारण, अर्थकारण,जातियता यांचा शिरकावझाल्याने सावळा गोंधळ निर्माण झाला आहे. योगीराज वाघमारे हे संवेदनशिल मनाचे लेखक आहेत. शिक्षण व्यवस्थेतील अनागोंदी कारभाराचा अचुक वेध त्यांनी घेतला आहे. त्यांच्या कादंबरीविषयी रतनलाल सोनाग्रा म्हणतात,‘‘ शिक्षणनामा आजच्या समाजरचनेचा वास्तववादी अविष्कार आहे. माणसाच्या काळजाचा ठाव घेणारा हा जीवनानुभव मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात नवा एल्गार आहे.‘‘

‘शिक्षणनामा‘ कादंबरीत अतिशयोक्ती नाही तर अभिनिवेश आहे. यातल्या व्यक्तिरेखा लक्ष्यवेधक आहेत. ठोंबरे गुरुजी, शहाणे साहेब, आर. डी. वायकुळे, कदम गुरुजी, भंडारे गुरुजी, हैबतराव कुऱ्हाडे यासारख्या व्यक्तिरेखा उल्लेखनीय आहेत. यात पिडीत जशे आहेत तसेच शोषण करणारे सुशिक्षित पदवीधर आहेत केवळ पूर्वग्रह दुषिततेमुळे ते शोषण करतांना आढळतात.

‘धुराळा‘ कादंबरीतील दलित वेदना :–

योगीराज वाघमारे यांची ‘धुराळा‘ ही कादंबरी ह्न्न्ह्व साली प्रकाशित झाली. ही कादंबरी म्हणजे मराठी दलित कादंबरीला मिळालेल वरदान आहे.हीकादंबरीम्हणजे ग्रामीण भागातील दलित ऊसतोड कामगाराची व्यथा होय, या कादंबरीची कथा केज च्या परिसरातील आहे.कादंबरीचा नायक शेती पिकत नसल्याने ऊसतोड करण्यासाठी साखर कारखान्यावर जातो. ऊसतोड कामगाराचे जीवन म्हणजे ‘विंचवाचे बिऱ्हाड पाठीवर‘ अशी त्याची गत कुटुंबाला सोबत घेऊन ऊन–वारा थंडी–पाऊस यासारख्या नैसर्गिक संकटाला तोंड देत–देत रोजी–रोटीसाठी मरमर करावे लागते. कादंबरीचा नायक चार पैसे मिळवण्यासाठी

कुटुंबा समवेत राबराब राबतो परंतु पैसे शिल्ल्क पडत नसल्याने अस्वस्थ होतो. कष्ट करुन घेतलेली उचल फिटत नाही हे कमी म्हणून की काय सुदामावर नवेच संकट येते. बायकोची अब्रु वाचवताना तो गबरुवर प्राणघातक हल्ला करतो. आपल्यावर केस होईल या भितीने तेथून पळून जातो आणि एका ठिकाणी वेटर म्हणून काम करतो. सुदामा दुसऱ्यावर विश्वास ठेवून हे काम पत्कारतो खरा, पण या कामात त्याला यश येत नाही. मात्रत्याचे जीवन उध्दवस्त होते,''कादंबरीची कथा मनाला भिडाणारी आहे. एखादा चित्रपट डोळ्यसमोर सरकावा तशी ही कादंबरी वाचकांच्या डोळ्यसमोर सरकते रसिक वाचकांच्या मनात उत्कंठा निर्माण करते.''.[४] सुदामाची जीवनकहाणी म्हणजे कारखाण्याने घेतलेला बळी आहे डॉ. चिंतामण कांबळे म्हणतात ''समाज जीवनाची मुल्य आणि वाड:मयीन गुणवत्ता लाभलेली एक सशक्त कलाकृती म्हणजे 'धुराळा' ग्रामीण जीवन शोधताना मूल्यगर्भ समाजचिंतन मांडणारी ही कलात्मक सुदंर कादंबरी म्हणुन तिचा उल्लेख करावा लागेल''[ह्व]

'धुराळा' ही कादंबरी उत्कंठा वाढवणारी आहे. नेमकेपणा,सुचकता या गुणांबरोबरच समाजजीवनाचे वास्तव दर्शन या कादंबरीमधुन घडते.

पडझड :—

योगीराज वाघमारे यांची 'पडझड' ही कादंबरी ह्ञ्ञ्ह साली प्रकाशित झाली.ही कादंबरी आत्मकथनात्मक निवेदन करणारी कादंबरी आहे. या कादंबरीतुन दलित जीवनातील व्यथा नेमकेपणाने मांडल्यामुळे ही कादंबरी प्रभावी ठरली आहे. समाजनिष्ठ असूनही ही कादंबरी कलात्मक दृष्ट्य गुणसंपन्न आहे. दलितांचे दुभांगलेपण, त्यांची असहृता कादबरीत चित्रीत झाली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रेरणा याही कादंबरीच्या लेखणामागे असल्याचे जाणवते. या कादंबरीचा नायक याच प्रेरणेतून घडलेला आहे. बाबासाहेबांच्या 'शिका, संघटीत व्हा,संघर्ष करा' या त्रिसुत्रिचा अंगीकार केलेला हा नायक शिक्षण घेवून 'शिक्षण अधिकारी' या उच्च पदावर विराजमान झालेला आहे. गावच्या शाळेच्या वतीने माजी विद्यार्थ्यांचा सत्कार करणार असल्याने लेखकाला आनंद वाटतो. ठरलेल्या दिवशी लेखक बसने गावी जातो. या कार्यक्रमाला जिल्ह्यतील अनेक पुढारी येतात. जिल्हा परिषद अध्यक्ष, विविध समितीचे सभापती, पुढाऱ्यांचासत्कार मतलबापोटी होतो. मात्र खऱ्या अर्थाने ज्यांचा सत्कार होणे गरजेचे आहे, जे सत्कारमुर्ती आहेत. त्यांचा सत्कार गोंधळात विसरतो. या घटनेने लेखकाला वाईट वाटते.दलित माणुस कितीही शिकला, कितीही योग्यतेचा असला,त्याने कितीही प्रगती केली असली, तरीही त्यांच्याकडे तुच्छेतेने पाहिले जाते. त्यांच्या जातीचा तिरस्कार केला जातो. मानसन्मापासून त्याला वंचित ठेवले जाते. त्यांचा सत्कार केला जात नाही हे लेखकाच्या बाबतीत घडले. त्यामुळे समाज व्यवस्थेवरचा त्याचा विश्वास उडतो. तरीही त्यावर तो भाष्य करत नाही.

लेखक दलित वस्ती मध्ये जातो तेव्हा दलित समाजातील मुले एकत्र येऊन लेखकाचा सत्कार करतात. लेखकाच्या हस्ते 'बोधीसत्व गायन पाटीचे' उद्घाटन केले जाते. यातून दलित समाजातील माणुसकीचे दर्शन घडते. स्वाभिमान किती महत्वाचा आहे हे यातुन दिसते.

'पडझड' ही प्रतिकात्मक कादंबरी आहे. या कादंबरीतून दलित वस्तीची म्हणजेच आज गावोगावी भीमनगर म्हणून ओळख असणाऱ्या भागाची पडझड होय. भीमनगरची झालेली दुर्दशा गावागावातून पहायला मिळते. रस्ते नाहीत, गटारी तुंबलेल्या आहेत. लाईट नाहीत या योजना कागदोपत्री पुर्ण झालेल्या असतात.प्रत्यक्षात घरा ऐवजी मातीचे ढिगारे आहेत. वास्तवातले वेगळे चित्र पाहून लेखकाला वाईट वाटते.

'पडझड' मधील चित्रण कोण्या एका विशिष्ट गावाचे नसून हे गाव प्रतिनिधिक गाव आहे. यातील चित्रण कोण्या एका व्यक्तीचे नसून समूहाचे, जातीचे आणि समाजाचे आहे. स्वत:च्या वेदनेसोबतच समाजाची व्यथा लेखकाने मांडली आहे. दुष्काळाचे चित्रणही लेखकाने प्रभावीपणे केले आहे. दुष्काळामुळे लेखकाची झालेली दैयनीय अवस्या, अधिकारी, मुकादम, पुढारी यांचे ताडून बोलणे, तुच्छ लेखणे, दलितांच्या बायाबांपडयाच्या अब्रुशी खेळणे या सर्व बाबी लेखकाने अनुभवल्या,जवळून पाहिल्या. त्यामुळे जातीबांधवाविषयी जिव्हाळा या कादंबरीतून व्यक्त झाला आहे.

योगीराज वाघमारे यांच्या कादंबरीचे वैशिष्टये :—

यागीराज वाघमारे यांच्या कादंबऱ्या अंगभूत गुणांनी वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. त्यांच्या कादंबरीतील जीवनानुभव लोकाभिमुख आहेत. दलित शोषित, पिडित समाजाविषयी असलेली कणव त्याच्या कादंबरीतुन चित्रित झाली आहे.त्यांच्या कादंबरीत

समाजदर्शनाला महत्वाचे स्थान आहे.दलित समाजाला एकसंघ करण्यासाठी त्यांच्या कादंबरीतील पात्रे प्रयत्न करतांना दिसतात. आंबेडकारी तत्वज्ञान आपल्या समाजात खोलवर जावे असे त्यांना वाटते. असे झाल्यास कोणी कोणावर अन्याय करणार नाही. माणसे माणसांना माणसाप्रमाणे वागवतील. समस्त मानवजात सुखी होईल असा प्रंचड अत्मविश्वास वाघमारे यांना आहे. त्यामुळेच 'जगा आणि जगू द्या' या न्यायाची अपेक्षा त्यांना आहे. आणि हे तत्व समाजात पेरण्याचा ते मानापासून प्रयत्न करतांना दिसतात.

योगीराज वाघमारे यांच्या कादंबरीतील पात्रे इथल्या वर्ण व्यवस्थेत होरपळून निघालेली दिसतात. या वर्ण व्यवस्थेने दलितांवर पिढ्यनपिढ्य अत्याचार केले. त्यांना गुलामाप्रमाणे वागवले. दलितांनाही स्वभिमान आहे. याचा सोयीस्कर विसर पडलेले सवर्ण अस्पृश्यता पाळतात. दलित, पिडीत, वंचित समाजाचेशोषण करतात. दलितांच्या शोषणाचे अंतरंग वाघमारे यांनी तपशीलाणे उलगडून दाखविले आहेत. हे त्यांच्या कादंबरीचे महत्वाचे वैशिष्ट्र आहे. योगीराज वाघमारे यांच्या कादंबरीतून दलितांचे उजाड जीवन, अंधश्रद्धा,अंधश्रद्धेमुळे दलितांचे घेतलेले बळी यांचेही चित्रण वाघमारे यांनी केले आहे. अंधश्रद्धेच्या आहारी जाऊन अज्ञानी, अशिक्षित तसेच शिक्षित लोकही अनेक प्रथेमध्ये अडकून पडली आहेत. यावरही वाघमारे यांनी प्रकाश टाकला आहे.

योगीराज वाघमारे यांच्या कादंबऱ्याचे वेगळेपण :–

योगीराज वाघमारे यांच्या चारही कादंबऱ्या दर्जेदार आहेत. त्यांच्या सर्वच कादंबऱ्यातून दलित वेदना प्रकटली आहे. वास्तवाची जान आणि भान असल्याने त्यांच्या कादंबऱ्या वैचारीक दृष्ट्य सरस आहेत. सामाजिक बांधीलकी बाळगूण लेखण करत असल्यामुळे या कादंबऱ्याचे वेगळेपण जाणवल्याशिवाय राहत नाही. या कादंबऱ्या आकाराने लहान असल्या तरी विषय, आशय आणि अभिव्यक्तिच्या दृष्टीने त्या महान आहेत. कादंबरीतील पात्रे कष्टाळू आहेत, प्रामाणिक आहेत. पोटासाठी राबतांना आपला तोल न जाऊ देता ते संघर्ष करणारी आहेत. उजाड, बकाल जीवन जगणारी आहेत. त्यामुळेच लेखक तळमळीने आणि अत्मियतेने या पात्राच्या मनाचा ठाव घेतांना दिसतात.

'सभापती' राजकीय कादंबरी आहे. मागासवर्गीय तरून सभापती बनतो. पण त्यांच्या भोळेपणाचा फायदा घेऊन त्याला फसवले जाते. त्याला लोकोपयोगी कामे करता येत नाही. इथे अज्ञान, अशिक्षितपणामुळे सभापतीची कोंडी होते 'शिक्षणनामा' मध्ये लेखकाने विनाअनुदानित शाळेवर काम करणाऱ्या शिक्षकांच्या समस्या मांडल्या आहेत. विनाअनुदानित शाळा अंगठे बहाद्दरांच्या ताब्यात आहेत. शिक्षण व्यवस्थेतील भ्रष्टाचारावर लेखकांनी प्रकाश टाकला आहे.'धुराळा' कादंबरी ऊसतोड कामगाराच्या जीवनावर रेखाटली आहे.ऊसतोड कामगार नापिकीमुळे कारखान्याची उचल घेतात पण खुप कष्ट करूनही उचल फिटत नाही. त्याचत त्यांच्या बायाबापडयावर वाईट नजर टाकल्याने त्यांचा तोल जाऊन ते गुन्ह्यत कसे आडकतात याचे जिवंत चित्र लेखकाने रेखाटले आहे. ही श्रेष्ठ दर्जाची वाङमयीन कलाकृती आहे. असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. 'पडझड' मधुन गावागावात उचनिचता कशी पाळली जाते हे दाखवलेआहे.श्यातील कथानक आत्मनिवेदनात्मक आहे.ग्राम संस्कृती संपली, खेडी उधवस्त झाली, परंतु आजही अस्पृश्यता पाळली जाते. दलित मोठा झाला तर त्याच्याकडे तुच्छतेने पाहिले जाते. परिसर बदलला, पण मने बदलली नाहीत. हा महत्वाचा आशय या कादंबरीत व्यक्त झाला आहे. या चारही कादंबऱ्या आपले वेगळेपण जपताना आढळतात.

समारोप:–

योगीराज वाघमारे यांच्या कादंबऱ्या म्हणजे दलित साहित्याला मिळालेली देणगी आहे. मराठी दलित साहित्याची कक्षा रूंदावण्याचे काम वाघमारे यांच्या कादंबऱ्यांनी केले आहे. मराठी कादंबरीतले साचलेपण घालवण्याचे काम वाघमारेंनी केले आहे. 'सभापती', 'शिक्षणनामा','धुराळा' आणि 'पडझड' अशा वेगवेगळया विषयांनी समृध्द असलेल्या कादंबऱ्यामुळे दलित कादंबरीमध्ये योगिराज वाघमारे यांचे नाव ठसठसीत कोरले गेले आहे. आंबेडकरी विचारांशी नाते जोडणाऱ्या कादंबऱ्या अनुभवांनी संपन्न आहेत. हे अनुभव वैयक्तिक नसून लोकाभिमूख आहेत. अश्यांनी लहान असून व्यापकतेने समृध्द असणाऱ्या कादंबऱ्या वाचकांच्या मनावर अधिराज्य गाजवतात. आमच्या दलित कादंबरीत आघाडीचे कादंबरीकार म्हणून त्यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागले.

निष्कर्षः—

१) मराठी कादंबरीतला साचेबद्धपणा दूर करून कादंबरीला प्रवाहात आणण्याचे काम योगिराज वाघमारेंच्या कादंबऱ्यांनी केले.
२) योगीराज वाघमारे यांची कादंबरी फुले, शाहू, आंबेडकरी विचारांशी नाते सांगणारी आहे.
३) वाघमारेंच्या कादंबरीतून आलेले अनुभव वैयक्तिक नसून लोकाभिमूख आहेत.
४) पाल्हाळिकपणा, रंजकता, बोधवाद, नितीवाद त्यांच्या कादंबरीत ओषधालाही शोधून सापडत नाही.
५) योगिराज वाघमारे यांनी समकालीन समाजजीवनाचे वास्तवचित्रण केले आहे.
६) योगीराज वाघमारे यांच्या कादंबरीतून आलेले दाहक अनुभव वाचकांना अस्वस्थ करतात.
७) 'सभापती' कादंबरीत मागासवर्गीय राजकारणात आल्यावर त्याची चहुबाजूने होणारी कोंडी चित्रित झाली आहे.
८) 'शिक्षणनामा' मध्ये शिक्षण व्यवस्थेत चाललेला भ्रष्टाचार आणि आनागोंदी कारभार चित्रित झाला आहे.
९) 'धुराळा' कादंबरीत ऊसतोड कामगारांच्या हालअपेष्टांचे चित्रण आले आहे.
१०) 'पडझड' कादंबरीत नितीमुल्यांची, संस्कृतीची, घरादाराची झालेली पडझड व्यक्त झाली आहे.
११) योगीराज वाघमारे यांच्या कादंबरीतील नायक विद्रोही, बंड करणारे नसून अन्याय सहन करणारे आहेत. 'सभापती',' धुराळा' या कादंबऱ्यातून याचा प्रत्यय येतो.
१२) योगीराज वाघमारे यांच्या कादंबऱ्यातून स्त्रीयांचे चित्रण प्रभावीपणे झालेले नाही. जे आहे ते जुजबी स्वरूपाचे आहे.

अशा प्रकारे योगिराज वाघमारे यांच्या कादंबरीतील निष्कर्ष आहेत. आजच्या दलित साहित्यातील चिंतनशिल कादंबरीकार म्हणून दलित साहित्यात त्यांना मानाचे स्थान आहे.

संदर्भः—

१) डॉ. वासूदेव मुलाटेः—'नवे साहित्य नवे आकलन', मराठवाडा पब्लिशिंग हाऊस, औंरगाबाद प्र.आ. 1996, पृ. १६४.
२) डॉ. सारीपुत्र तुपेरेः—'सम्यक लेखक योगीराज वाघमारे' ('सभापती'—डॉ. विनोंद गायकवाड) एक्स्प्रेस पब्लिशिंग हाऊस, कोल्हापूर, प्र.आ. २०१२, पृ.क. १२२.
३) योगीराज वाघमारे :— 'शिक्षणनामा' प्रबूध्द प्रकाशन, सोलापूर, प्र.आ. २००४, पृ.क.०३.
४) गायकवाड पंढरी :— योगीराज वाघमारे यांच्या समग्र साहित्य कृतीचा अभ्यास (अप्रकाशित प्रबंध) पृ. क. 199.
५) डॉ. सारीपुत्र तुपेरेः—'सम्यक लेखक योगीराज वाघमारे' ('धुराळा' ग्राम व्यवस्थेतील दलित जीवनाचा अन्वयार्थ'
—डॉ चितांमन कांबळे) एक्स्प्रेस पब्लिशिंग हाऊस, कोल्हापूर, प्र.आ.२०१२, पृ.क. १४०.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

विपणनाचे बदलते स्वरूप व रोजगाराच्या संधी

प्रा. राजेश सुधाकर डोंगरे
वाणिज्य विभाग
गुरूकुल कला वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय,नांदा जि.चंद्रपुर
E-mail Id:-rajesh_dongare@yahoo.in
Mob:- 9021962848

गोषवारा

वाढत्या लोकसंख्येमुळे प्रत्येक हाताला काम मिळणे दुर्लभ झाले आहे. आणि बेकारीचा प्रश्न अधिक गंभीर वळण घेत आहे. शिक्षणाचे प्रमाण सातत्याते वाढत असतांना या प्रश्नाला म्हणजेच बेकारीच्या प्रश्नाला अधिकच खत पाणी मिळत आहे. शासन स्तरावर हे प्रश्न सोडविण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले जात आहेत. औद्योगीक वाढीबरोबर रोजगारीची निर्मीतीही होतच आहे. पण ती पुरेशी नाही प्रत्येक जण काम शोधत असतो. पण पात्रतेनुसार काम मिळत नाही अशा वेळेला तो व्यक्ती नैराशेत जातो परंतु आज विपणनाच्या क्षेत्रात होणारे नवनविन बदल, त्यातुन उदयाला येणारे नव नविन आयाम या मुळे अनेक हाताला काम मिळण्याची शक्यता निर्माण होत आहे. विपणनाचे क्षेत्र हे व्यवसायाच्या उगमनापासुनच अस्तीत्वात असले तरी आज त्याचे स्वरूप इतके भव्य झालेले आहे की, व्यवसायाच्या क्षेत्रातील ते एक नविन पर्वच म्हणता येईल. त्यात कित्येक लोक आपली उपजिविका भागवु शकतात इतके विविध मार्ग या क्षेत्रात आज निर्माण झालेले आहेत.

बिज शब्द :—

विपणन,जाहीरात कौशल्य, रोजगार आणि आधुनिक तंत्रज्ञान

प्रस्तावना :—

इंग्लंड मध्ये झालेल्या औद्योगीक क्रांती नंतर औद्योगीक जगताचा चेहरा मोहराच बदलुन गेलेला आहे. पुर्वी गरजे इतकेच उत्पादन होत असल्यामुळे विक्रयाचा प्रश्न निर्माण झालेला नव्हता परंतु आजच्या या यांत्रीक युगात इतक्या प्रचंड प्रमाणावर उत्पादन निर्मीती होते की, हे विकायचे कसे हाच एक गंभीर प्रश्न प्रत्येक उत्पादकासमोर उभा राहतो. त्यामुळेच पुर्वीची जी उत्पादनाभिमुख बाजारपेठ होती ती आता ग्राहकाभिमुख झालेली आहेत. ग्राहकांच्या आवडीनिवडीला महत्व प्राप्त झालेले आहे. त्यामुळे तो पाहिजे त्या निवडक वस्तुचीच खरेदी करतो व इतर वस्तुकडे तो पाठ फिरवतो उत्पादकाला मात्र त्याच्या उत्पादीत वस्तु पर्णपणे विकल्या शिवाय गत्यंतर नसते. यातुनच वस्तु विक्रीचे नवनवे प्रयोग तो करायला लागला व विपणनाचे एक एक दालन उघडत गेले आज विपणन क्षेत्रात इतक्य वाटा मोकळ्या झालेल्या

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

आहेत इतर कुठल्याही क्षेत्रात इतक्या संधी सापडणें अश्यक्यप्राय आहे. आज विपणन क्षेत्राचा पूर्ता कायापालट झालेला आहे.

विपणनाचे विविध आयाम :—

विपणन हे कुठल्याही व्यवसायातील सर्वात महत्वाचे कार्यक्षेत्र मानले जाते व्यापाराबरोबरच विपणनाचे ही क्षेत्र अस्तित्वात आले परंतु आज त्याचे तंत्र आणि स्वरूप अफाट वेगाने विस्तारत आहे. विविध सवलत योजनाच्या माध्यमातुन ग्राहकांना उत्पादनाची विक्री करण्यापासुन अनेक सुनियोजन पध्दतीचा वापर करून ग्राहकापर्यंत पोहचण्याची मार्केटिंगची कला आज पर्वीपेक्षा जास्त वेगाने उत्क्रांत होत आहे. यातुनच विपणनाला चहु दिशांनी वाटा मोकळ्या झाल्यात आणि विविध आयाम निर्माण झालेत.

- जाहीरात (Advertisment)

जाहीरात ही विक्री वाढविण्याचे अमोघ असे तंत्र होय. जाहीरातुन ग्राहकांच्या मनपटलावरच अनुकुल असा आघात केला जातो व वस्तु घेण्याची इच्छा फारशी नसली तरी ग्राहक त्या वस्तुकडे खेचला जातो, हे जेव्हा विपणन क्षेत्राला पुरते लक्षात आले तेव्हा जाहीरातीचा मारा केला जाऊ लागला. यातुनच विविध जाहीरात संस्था उदयाला आल्या पाहता — पाहता विपणनाच्या क्षेत्राने जाहीरात क्षेत्रात कधी अतिक्रमण केले ते कळलेच नाही. आज विपणन म्हटले की पुढे मुद्दा येतो तो जाहीरातीचाच संपुर्ण भारतभर आज जाहीरातीचे जाळे पसरलेले आहे. आज लाखो लोक या जाहीरात क्षेत्रात कामाला आहेत. व अब्जोवधिची उलाढाला या क्षेत्रातुन केली जाते. व्यवसायीक आपल्या व्यवसायातील गुतवनुकीतील जवळ जवळ ३०% पेक्षा जास्त रक्कम जाहीरातीवर खर्च करीत असतो कारण त्यांनाही आज कळुन चुकले आहे की, जाहीराती शिवाय पर्याय नाही म्हणुनच प्रत्येक उत्पादकाचे म्हणने असे आहे की, जाहीरातीवरील खर्च हा खर्च नसुन ती एक दिर्घकालीन गुंतवणुक आहे, व उत्तम असा परतावा देणारी ती गुंतवणुक आहे. त्यामुळे जाहीरातीचे क्षेत्र आहे त्या पेक्षा अधिक विस्तारतच आहे. नित्य नव्या संधी या ठिकाणी उपलब्ध होतच आहे. विद्यापीठ स्तरावरही या विषयाचा अभ्यासक्रमात समावेश करून त्या व्दारे जाहीरातीचे कौशल्य शिकविले जाते.

- विपणन संदेशवहण (Marketing Communication)

विपणन संदेशवहण या क्षेत्राला देखील आज महत्व प्राप्त झालेले आहे. करीअरच्या अमाप संधी या क्षेत्रातही उपल्बध झालेल्या आहेत. उत्पादक जेव्हा एखादया दर्जेदार

उत्पादनाची किंवा सेवेची निर्मिती करतो तेव्हा त्यांच्या ग्राहकांना त्या विषयी माहीती होणे गरजेचे असते. परंतु त्या प्रत्येकापर्यत पोहचणे हे फार गुंतागुतीचे क्लीष्ट असे काम आहे. कारण ग्राहक हे एकसारखा विचार करणारे नसतात. त्यामुळे विविध प्रकारांच्या, विविध मानसितेच्या, विविध आवडी—निवडीच्या, विविध सामाजिक चालीरीतीच्या ग्राहकापर्यत व्यक्तीशः पोहचण्यासाठी सुनियोजीत माध्यमाचा वापर करून समविचारी ग्राहकांसाठी योजना बनविणे आवश्यक आहे. त्यांच्या पर्यत पोहचवून उत्पादन विकत घेण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहीत करण्यासाठी या प्रकारची पुर्ण माहीती असणे. प्रसार माध्यमाचा वापर करणे ग्राहकांच्या वस्तु वापरांच्या सवयी जाणून घेणे. येनकेन प्रकारे त्यांच्यापर्यत वस्तु विषयीची माहीती पोहचविणे हेच विपणन संदेशवहणात अभिप्रेत आहे. त्यामुळे निश्चितच या कार्यात अनेक लोकांचा सहभाग असतो. मोठया प्रमाणात रोजगार निर्मिती याही क्षेत्रात होत असते.

डिजीटल विपणन (Digital Marketing)

विपणनातील सर्वात महत्वाचा असलेला घटक ज्याच्या भोवती सर्वच विपणनाच्या क्रिया फिरत असतात तो म्हणजेच ग्राहक. त्याच्या पर्यत पोहचणे आवश्यक असते यासाठीच डिजीटल हे एक नवे आणि वेगाने विकसीत होत असलेले माध्यम आहे. विपणनाच्या क्षेत्रात डिजीटल प्रकाराचा वापर अमेरिकेसारख्या परीपक्व बाजारपेठेत सुमारे ३०टक्के होतो संगणक, इंटरनेट आणि मोबाईल या माध्यमाच्या मदतीने ग्राहकापर्यत पोहचता येतो. त्यामुळे उत्पादक व विक्रेत्यांना त्यांच्या वस्तु, सेवा व इतर सोई—सुविधा ग्राहकापर्यत पोहचविण्याची सुवर्ण संधी उपल्ब्ध झाली आहे. त्या सोबतच डिजीटल विपणनांच्या माध्यमातुन रोजगारांचा एक नवीन मार्ग प्रशस्त झालेला आहे.

विपणन संशोधन (Marketing Research)

विपणनांच्या विविध योजना तयार करतांना प्रत्येकच उत्पादकाला येणारा अनुभव म्हणजेच ग्राहकांची सतत बदलणारी जीवनशैली होय. त्या सोबतच रूची—अभिरूची, आशा—आकांक्षा याही बदलत असतात. त्यामुळे उत्पादीत वस्तु पुर्णपणे विकली जावी व त्यात सातत्याने वृध्दी होत राहवी यासाठी उत्पादकांना त्यांच्या गरजा,प्रेरणा, आकांक्षा आणि प्राश्र्वभूमी समजुन घेणे अत्यवश्यक आहे. विविध प्रकारच्या उत्पादकांना आपले उत्पादन विकण्यासाठी विपणन करणे गरजेचे वाटू लागले आहे. विपणनांच्या विविध योजना आखण्याआधी या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या सर्वांना प्रत्यक्ष ग्राहकांशी संपर्क साधणे गरजेचे वाटू लागले आहे. त्याव्दारे ग्राहकांची पार्श्वभुमी सवयी व त्यांच्या क्रयप्रेरणेच्या त्यांच्या बदलत्या जीवनशैलीच्या प्रत्येक टप्प्यावर आढावा घेता आला पाहीजे विपणनांची व्युहरचना राबविण्याआधी या सर्व बाबींचा सुयोग्य असा विचार होणे आवश्यक असते शिवाय या योजना राबविल्यानंतरही त्याचे यशापयश पडताळावे लागते. कोणती योजना यशस्वी झाली, कोणती

अयशस्वी झाली आणि का? झाली याची उत्तरे शोधावी लागतात. याकरीताच विपणन संशोधन हे एक सुविकसित साधन विपणन क्षेत्रासाठी उपलब्ध आहे. या क्षेत्रात प्रवेश करू इच्छिणाऱ्यासाठी करिअरच्या चांगल्या संधी उपल्बध होऊ शकतात. इतकेच नाही तर यात जी कामे करावी लागतील विविध ग्राहकांच्या गरजेनुसार आवश्यक तो अभ्यास अहवाल तयार करणे त्याची गुणात्मक व संख्यात्मक मांडणी करणे त्यातील आकडेवारीचे विश्लेषण करणे आणि शेवटी विपणनांची व्युहरचना आखणे अशा वेगवेगळया कामाचा विपणन संशोधनात समावेश होतो.या कमाच्या अनुभवातुन बहूराष्ट्रीय प्रमंडळ आणि विविध ते स्थामध्ये उत्तम रोजगारीचे पर्याय खुले होतात तसेच या विपणन संशोधनाच्या क्षेत्रात उद्योजगाच्या विविध संधी उपल्बध होतात.

निष्कर्ष:—

काळाच्या आघोत संरचनेत काही बदलत होत असताना विपणनाच्या क्षेत्रात होणारे अमुलाग्र बदल अपेक्षितच होते. सोबतच विविध तंत्रज्ञानात झालेले बदल बदलत्या विपणन क्षेत्राच्या वाढीसाठी पुरकच ठरले आहे. त्यामुळे विपणनातील सर्व उमेदवारांना रोजगारीची समान संधी मिळत आहे. दिवसेंदिवस वाढत जाणाऱ्या विपणनातील क्षेत्रातील स्पर्धा अधिकाधिक चुरेशीची होत आहे. असे असले तरी मागील करही वर्षात विपणन क्षेत्राचे महत्व उत्पादनासोबतच इतरांनाही जाणवु लागले आहे म्हणुनच व्यवसायातील सर्वाधिक गुंतवणुक प्रचंड जोखिम असलेल्या विपणन क्षेत्रात करण्याचे धाडस अनेक जण दाखवु लागले आहेत. त्यासोबतच वित्त पुरवठा , उत्पादन खरेदी इत्यादी क्षेत्राप्रमाणेच विपणन क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तींची अत्मप्रेरणा आणि अनुभव यांची कसोटी लागते आहे. त्यामुळेच वेगाने विकसीत होणारे विपणन हे शास्त्र असले तरी त्यापेक्षाही जास्त ती कलाच आहे. त्यामुहे ही कला ज्यांना अवगत झाली ते या क्षेत्रात यशस्वी झालेच म्हणुन समजा.

संदर्भ :—

१) प्राचार्य डॉ. प्रकाश एन. सोमलकर, विपणन व्यवस्थापनाची तत्वे व प्रणाली सर साहीत्य केंद्र, नागपुर

२) प्रम मेहता अध्यक्ष दी नार्थपाईंट सेंटर ऑफ लर्निन यांचा लेख, मार्केटींग क्षेत्राचा कायामालट, दिनांक १३ एप्रिल २०१५

३) डॉ. प्रकाश सोमलकर, विपणन व्यवस्थापण सर साहीत्य केंद्र, नागपुर

४) Cundiff c.w. & still R.R., Basic Marketing

५) Davers, R.S., Modern Marketing Management Universal Book Stall New Delhi

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

१९३५ च्या कायद्याबाबत ब्रिटिशांचा व भारतीयांचा दृष्टीकोन – एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. संजय उत्तमराव उगेमुगे
चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभुर्णा
९६२३५५५६१२,
sanjayugemuge80@gmail.com

प्रस्तावना :–

भारतामध्ये इ.स. १६०० मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली. त्यावेळी इंग्रजांची संख्या फक्त १०००० च्या आसपास होती. त्यांचा उद्देश फक्त भारतामध्ये व्यापार करायचा होता. परंतु जसा व्यापार भारतामध्ये वाढायला सुरूवात झाली, तसा त्यांना अधिक जकात कर व व्यापारी कर द्यावा लागत होता. या करातून मुक्त होण्यासाठी त्यांनी राजकारणात प्रवेश केला. भारतातील भोळी भाबडी जनता आणि येथील राजा रूढी, परंपरा, अंधश्रध्दा या रोगांनी ग्रासून आहे हे त्यांनी ओळखून घेतले आणि “फोडा आणि राज्य करा” या नितीचा अंवलंब करून त्यांनी भारतीय राज्यांना आपआपसात भांडवून आणि कमजोर राजाला मदत करून शक्तीशाली राज्याचा इंग्रजांनी कपट नितीचा वापर करून त्यांचा विनाश केला.

प्लासीच्या लढाईनेसुरूवातीला बंगाल प्रांतात त्यांनी प्रथम राज्य मिळविले. इ.स. १७५७ त्यानंतर बक्सारच्या लढाईने इ.स. १७६४ मध्ये इंग्रजांचे राज्य बळकट झाले. अशाप्रकारे हळूहळू त्यांनी संपूर्ण भारतावर आपले वर्चस्व निर्माण केले. इ.स. १८१८ मध्ये मराठ्यांना संपवून त्यांना टक्कर देण्यासाठी कोणीही उरले नाही.

ब्रिटीशांचे प्रशासनिक कायदे :–

ब्रिटीश राजवट निर्माण झाल्यानंतर भारतामध्ये शासन सुधारणा करायला ब्रिटीशांनी सुरूवात केली. त्यामध्ये त्यांनी इ.स. १७७३ चा रेग्यूलेटींग ॲक्ट, पिट्स ॲक्ट, सनदी ॲक्ट, इ.स. १८५८ चा राणीचा जाहीरनामा, इ.स. १८६१ चा कॉन्सिल ॲक्ट, इ.स. १८९२ चा कॉन्सिल ॲक्ट, इ.स. १९०९ चा मोर्ले मिंटो सुधारणा कायदा, इ.स. १९१९ चा मॉन्टेग्यू चेम्सफोर्ड कायदा त्यातील अतिशय महत्वपूर्ण कायदा म्हणजे इ.स. १९३५ चा अधिनियम कायदा होय. या कायद्याद्वारे भारतीयांना घटना देण्याचा व काही घटनात्मक अधिकार देण्याचा निर्णय ब्रिटीशांनी घेतला परंतु खायचे दात वेगळे व दाखवायचे दात वेगळे या म्हणीप्रमाणे भारतीयांना अधिकार व घटना इंग्रजांना द्यायचीच नव्हती परंतु भारतीय लोकांच्या आंदोलनाचा जोर पाहून ते आंदोलन शांत करण्यासाठी इ.स. १९३५ चा अधिनियम हा एक तोडगा इंग्रजांनी शोधून काढलेला होता. जर भारतावर दिर्घकाळ राज्य करायचे आहे तर भारतीयांना सुधारणा दिल्याशिवाय तेथे राज्य करणे शक्य नाही. हे इंग्रजांना

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

कळून चुकले होते. त्यासाठी प्रत्येक वेळी वेगवेगळे कायदे करून प्रत्येक गोष्टीवर ते तोडगा शोधण्याचा प्रयत्न करीत होते.

खरे तर इ.स. १९३५ चा अधिनियम कायदा भारतीय घटनेसाठी वरदान ठरलेले आहे. कारण भारतीयांना आपल्या हक्काची जाणीव इ.स. १९३५ च्या कायद्यापासूनझालेली आहे. जेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेचा मसूदा तयार केला तेव्हा इ.स. १९३५ च्या अधिनियम कायद्याचाघटना तयार करतांना बराच उपयोग झालेला दिसून येतो. इ.स. १९३५ च्या अधिनियम कायद्याने कार्यकारी अधिकार, वित्त विषयक अधिकार, कायदेविषयक अधिकार, घटनेसंबंधीत अधिकार, गव्हर्नरांचे मंत्रीमंडळ, प्रांतीक विधीमंडळ, प्रांतीक मंत्रीमंडळाचे घडन व अधिकार, आसाम, बंगाल, बिहार, मद्रास आणि संयुक्त प्रांतामध्ये द्विगृही कायदे मंडळ निर्माण करण्यात आले. जवळपास भारतीय राज्यघटनेचा आधारस्तंभ इ.स. १९३५ चा अधिनियम कायदा आहे. त्यामुळे या कायद्याद्वारे भारतीयांना घटना काय आहे याची जाणीव झाली आणि भारतामध्ये घटना निर्मितीचे वारे वाहू लागले. म्हणुन हा कायदा भारतीय प्रशासन व्यवस्थेसाठी फायदेकारक मानला जातो. एकप्रकारे ब्रिटीशांनी भारतामध्ये या कायद्याद्वारे घटनात्मक विकासच घडवून आणला होता, असे म्हणने वावगे होणार नाही. परंतु अजूनही या कायद्याप्रमाणे भारतीयांना अधिकार मिळाले नव्हते. उदा. प्रांतात शांतता व सुरक्षितता राखण्याची जबाबदारी मंत्र्यांकडे सोपविण्यात आली असली तरी ज्या पोलीस खात्याच्या सहाय्यानेसंरक्षणाची व्यवस्था बघितली जात होती तेच खाते मात्र मंत्र्यांच्या अधिकार क्षेत्रात नव्हते. “म्हणुनच मंत्र्यांना दिलेले अधिकार निव्वळ दिशाभूल होती, खोटेपणा होता” असे मत **डॉ. राजेंद्र प्रसादांनी** व्यक्त केले. तर **पंडीत जवाहरलाल नेहरूंनी**“भारतीयांची गुलामगिरीचीनवी सनद” असे मतव्यक्त केले.

प्रांतीक स्वायत्त शासन व्यवस्थेचे या अनेक दोषामुळे देशातील कोणत्याच राजकीय पक्षाचे अगर नेत्यांचे समाधान झाले नाही. “प्रांतीक घटनेला वरून लोकशाहीचा मुलामा चढविला गेलेला आहे, आतुन मात्र ती पोकळ आहे” असे मत **पंडीत मदनमोहन मालविय** यांनी व्यक्त केले. तर **श्री राजागोपालाचारी**“यांनी ही घटना द्विदल शासनव्यवस्थेसाठी अनिष्ठ आहे” असा अभिप्राय दिला तर **पंडीत जवाहरलाल नेहरूंनी** अत्यंत मार्मीक उदाहरण देउन इंग्रजांच्या फोलपणावर नेमके बोट ठेवले. “प्रांतीक स्वायत्ता म्हणजे अनेक लगाम असलेले आणि इंजिन नसलेले यंत्र होय” असे या कायद्याचे वर्णन त्यांनी केले. तसेच एखाद्या माणसाचे हातपाय करकचून बांधून त्याला पाण्याच्या प्रवाहात लोटावे आणि मग त्याला पोहता येते की नाही याची गंम्मत

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

बघावी असा हा प्रकार होता. हा कायदा इंग्रजांनी यासाठी केलेला होता की, भारतीयांची शासन चालविण्याची कुवत आहे की नाही हे आजमावण्यासाठी हा कायदा केला आहे असे ब्रिटीशांनी म्हटले होते.

इंग्लडचे प्रधानमंत्री **चर्चील** असे म्हणतो की, "भारतीय लोक स्वशासनाला लायक नाहीत व म्हणून त्या दिशेने पाउल टाकणे आपत्तीजनक आहे व धोकादायक ठरेल असा इशारा पार्लमेंटला देत होते" आश्चर्याची बाब अशी की **लॉईड जार्ज** सारखे लिबरल पक्षाचे राज धुरंदर आणि काही मजूर पक्षाचे सदस्यही चर्चीलच्या मताला दुजोरा देत होते. या कायद्याच्या उद्देशपत्रिकेत भारताला वसाहतीक स्वराज्य देणे हे ब्रिटीश शासनाचे उद्दिष्ट आहे असा निर्देश असावा मात्र**गव्हर्नर जनरल विलिंग्डनची** सुचना फेटाळण्यात आली कारण तसानिर्देश असता तर ते विधेयक केवळ कंझरवेटिव्ह पक्ष सदस्यांनीच नव्हे तर लिबरल काही मजुर पक्षीयांनी हानून पाडले असते.

चर्चीलला तर भारतात प्रांतीक स्वायत्ता आणि संघराज्य स्थापन व्हायला नको होते अशा मताचा होता. ब्रिटीश मुत्सद्यांपैकी पार्लमेंटमधील मजुर पक्षाचे प्रतिनिधी **क्लेमेंट ॲटली** यांनी मात्र या विधेयकातील तरतूदीवर कठोर टिका केली."वसातीचे स्वराज्य हे ब्रिटीश सरकाचे भारताबाबत अंतिम उद्दिष्ट असल्याचा निर्देश असावयास हवा होता" असे मत मांडून "इ.स. १९३५ च्या कायद्याने तयार केलेली घटना लवचिक नाही. विकासोन्मुख नाही, लोकशाहीच्या प्रगतीचे बिजे त्यात नाही, ती भारतीय लोकांसाठी फायदेकारक नाही, अविश्वास आणि विषमता यावर उभारण्यात आली आहे" अशी परकड टिकाही त्यांनी केली. विरोधी साम्राज्याच्या प्रभावी गटापुढे निष्फळ ठरली.**बॅरीस्टर जीना** म्हणतो की, "भारतीयांच्या डोळ्यात धुळ फेकण्याचा ब्रिटीशांचा खोडक डाव आहे."

सारांश :–

अशाप्रकारे भारतातील जेष्ट मवाळ नेत्यांच्या संघटनेनेही सर्व भारतीयांनी केलेल्या मागण्या इंग्रजांनी धुडकावून लावून दिल्या. तसेच भारतातील सर्वच राजकीय पक्षांनी संघराज्याची योजना फेटाळून लावली. तर पाश्चिमात्य विचारवंतांनी असे म्हटले की, कायदा जर लागू झाला तर हिटलर, मुसोलिनी निर्माण होतील. तर हिंदू महासभेने "संघराज्याची योजना भारतीय राष्ट्रीयतेच्या भावनेला व लोकशाहीच्या विकासाला घातक असून पुर्वीच्या कायद्यापेक्षा अधिक प्रतिभाशाली असल्याचे मत नोंदवून या कायद्याचा निषेध केला." अशाप्रकारे विविध भारतीय तज्ञ आणि ब्रिटीश तज्ञांनी इ.स. १९३५ च्या अधिनियम कायद्यावर आपले मत व्यक्त केले होते. "माझ्यामते हा कायदा म्हणजे अर्धा कच्चा शिजलेला भात होय."ज्याप्रमाणे एखाद्या लहान मुलाला लॉलीपॉप

दाखवून समजावण्याचा प्रयत्न केला जातो तसा हा प्रयत्न इंग्रजांनी इ.स. १९३५ च्या कायद्याने केलेला दिसून येतो. परंतु त्या कायद्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी त्यांनी कधीच केली नाही,त्यामुळे हा कायदा अल्पजीवी ठरला. या कायद्याने कोणतेही संघराज्य अस्तित्वात आलेच नाही. प्रांतीक शासन इ.स. १९३७ पासून अस्तित्वात आले खरे परंतु युरोपात महायुध्दाला प्रारंभ झाल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी कॉंग्रेस मंत्रीमंडळानी राजीनामे दिले आणि प्रांतातील अधिकार गव्हर्नरनी हाती घेतले. तरीही इ.स. १९३५ चा अधिनियम कायदा भारतीय घटनात्मक इतिहासाची पुर्व तयारीच म्हणावी लागेल. त्यामुळे भारतातील प्रशासन व्यवस्थेची पाहीजेल त्या प्रमाणात समस्या उभी राहली नाही कारण इंग्रजांनी प्रशासनीक सुधारणा करून ठेवल्या होत्या आणि त्याच धरतीवर स्वतंत्र भारत झाल्यानंतर प्रशासन यंत्रणा चालू ठेवली. त्यामुळे ब्रिटीशांनी केलेले जे काही कायदे आहेत त्यांचे महत्व इतिहासाला नाकारता येत नाही. त्यामध्ये इ.स. १९३५ चा अधिनियम कायद्याचे महत्व हे चिरकाल टिकणारे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची

१) हिंदुस्तानचा राजकीय व घटनात्मक इतिहास : पवार जयसिंह
कोल्हापूर प्रकाशन प्र.आ. १९७४, पेज क्र. २९२

२) आधुनिक भारत : डॉ. रॉय कोलेश्वर
किताब महल, इलाहाबाद, प्र.आ. १९९३, पेज.क्र. ३४०, ३४२

३) आधुनिक भारताचा इतिहास : ग्रोव्हर बि.एल.
एस.चंद.न्यू दिल्ली, प्र.आ. २००३, पेज नं. ३४०,३४२

४) भारतीय राज्यघटनेचा इतिहास : गर्गे स.मा., कुलकर्णी अ.रा.
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे१९७५, पेज नं. १३४, १३५

५) आधुनिक भारताचा इतिहास (१९२१–१९४७) : वैद्य कोटेकर–
साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. १९९४,पेज नं. २८२,२९४

६) आधुनिक भारतीय इतिहास : छाबडा जी.एस.
स्टर्लींग पब्लीकेशन, नई दिल्ली प्र.आ. १९८५

७) Reading in the Constitutional History of India : Char Deshika, S.V.
Oxford University Press, Bombay. 1st Edition 1983

८) History of Modern India : Sardesai, G.S.
Ganesh Mahadeo & Co., Bombay. 1st Edition 1923

९) Indian's Problem of her Constitution -1940 : Mohd. Junah, Saiyid Hasan
Lahore 1st Edition 1945

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

आद्य समाज क्रांतिकारक श्री गोविंदप्रभू

प्रा. डॉ. सौ. वीरा मांडवकर

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ

भ्रमणध्वनी ९४०३०१४८८५

गोषवारा –

बाराव्या शतकात उदयाला आलेल्या महानुभाव पंथाचे कार्य फार मोठे आहे. स्पृश्यास्पृश्य व उच्चनीचतेच्या कल्पनांपलीकडे जाऊन मोक्षाधिकार सर्व थरातील लोकांना आहे, हे महानुभाव पंथाने पटवून दिले. स्त्रियांना संन्यासाची व आत्मोद्धाराची संधी दिली. सर्वसामान्यांचा आध्यात्मिक उद्धार हे या पंथाचे उद्दिष्ट होते. संस्कृतबद्ध असलेले ज्ञान मराठी भाषेत आणून महानुभाव पंथीयांनी सर्वांनाच स्वधर्माची जाणीव करून दिली. श्रीचक्रधर स्वामी यांनी श्रीगोविंदप्रभूंकडून प्रेरणा घेऊन द्वैतवादी विचार प्रणाली समाजासमोर मांडली. त्यानंतर महानुभाव पंथाचा विशेष प्रसार झाला. श्रीकृष्ण, श्री दत्तात्रय प्रभू, श्री चांगदेव राउळ (श्रीचक्रपाणी), श्री गोविंदप्रभू (श्री गुंडम राउळ) आणि श्री चक्रधर स्वामी हे महानुभावांचे पाच कृष्णावतार होत. आद्य समाजक्रांतिकारक श्रीगोविंदप्रभू अत्यंत ज्ञानी होते. निर्भयता, लोकमान्यता, अहिंसावृत्ती, कनवाळूपणा, उपजतविनोदबुद्धी, अखंड ब्रम्हचर्य, कलाभिज्ञता, शिस्तप्रियता, खोडकर वृत्ती, साधी राहणी उच्च विचारसरणी, अचाट बुद्धिमत्ता, नि:स्पृहवृत्ती, संवेदनशीलता अशा असंख्य गुणांनी नटलेल्या गोविंदप्रभूंनी सातशे वर्षांपूर्वी केलेली वैचारिक क्रांती खरोखर भूषणावह आहे.

बीजशब्द – महानुभाव, रिद्धपूर, श्रीगोविंदप्रभू, माहेर, समाजसुधारक

प्रस्तावना –

मराठी साहित्य आणि संस्कृतीच्या इतिहासात यादवकाळ अत्यंत ऐश्वर्याचा व समृद्धीचा मानला जातो. या काळात आर्थिक सुबत्ता असली तरी आध्यात्मिक जीवन मात्र गढूळलेले होते. यज्ञयाग व क्षुद्र देवतांचा सुकाळ होऊन सकाम भक्तीचे महत्त्व वाढीला लागले होते. मोक्षमार्ग विशिष्ट वर्गापुरताच बांधलेला होता. या पार्श्वभूमीवर बाराव्या शतकात उदयाला आलेल्या महानुभाव पंथाचे कार्य फार मोठे होते. गुजरातमधून महाराष्ट्रात आलेले या पंथाचे प्रवर्तक श्रीचक्रधर स्वामी यांनी श्रीगोविंदप्रभूंकडून प्रेरणा घेऊन द्वैतवादी विचार प्रणाली समाजासमोर मांडली. त्यानंतर महानुभाव पंथाचा विशेष प्रसार झाला.

महानुभावांचे पंचकृष्ण –

महानुभाव तत्वज्ञानानुसार परमेश्वर जीवांच्या उद्धारासाठी अवतार धारण करीत असतो. यानुसार श्रीकृष्ण, श्री दत्तात्रय प्रभू, श्री चांगदेव राउळ (श्रीचक्रपाणी), श्री गोविंदप्रभू (श्री गुंडम राउळ) आणि श्री चक्रधर स्वामी हे महानुभावांचे पाच कृष्णावतार होत.

महानुभाव तत्वज्ञानाप्रमाणे परमेश्वर तीन प्रकारांनी अवतार धारण करतो. एक गर्भीचा, दुसरा दवडण्याचा आणि तिसरा पतिताचा. दवडण्याचा अवतार म्हणजे एखाद्या मातेच्या उदरातील गर्भाला अर्थात गर्भातील जीवाला दवडून म्हणजे काढून

परमेश्वर तेथे प्रवेश करतो. श्रीगोविंदप्रभूंचा अवतार म्हणजे दवडण्याचा अवतार होय. श्रीचक्रधरस्वामींचा अवतार पतिताचा म्हणजेच मृत शरिरात प्रवेश करून मृत शरीर जिवंत करणारा अवतार होय.

श्रीगोविंदप्रभू हे अवतारापासूनच अलौकिक असल्याचे दिसते. म्हणूनच त्यांची वागणूक वेड्यापिशासारखी होती. श्रीगोविंदप्रभूंच्या वास्तव्यामुळे रिद्धपूर ही महानुभावांची काशी बनली. महेश्वर पंडित, पं. नारायण बहाळिये व्यास आणि कवी डिंभ या तीनही कवींनी ऋिद्धपूरवर्णन करणारे साहित्य निर्माण केले. पर्यायाने श्रीगोविंदप्रभूंचे चरित्र त्यात आलेले आहे. म्हाइंभटाचे श्रीगोविंदप्रभूचरित्र यातूनही गोविंदप्रभूंचे संपूर्ण जीवनदर्शन होते. या सर्व साहित्यात श्रीगोविंदप्रभूंच्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाची प्रामुख्याने चर्चा झाली. त्यांच्या आयुष्यातील चमत्कार, त्यांची जगावेगळी वागणूक, त्यांचे अवतारकार्य, यावर जास्त भर दिला गेला. गोविंदप्रभूंचे चरित्र बारकाईने अभ्यासल्यावर मात्र लक्षात येते की, या वेड्यापिशा व्यक्तीमागे एक प्रामाणिक, निरागस, सहृदयी माणूस लपलेला होता. साधू, चमत्कारी पुरुष, पारलौकिक पुरुष यापेक्षाही अंतरंगातील सर्वसामान्य माणूस अधिक प्रभावी असल्याचे जाणवते. त्यांच्या सामान्य व्यक्तिमत्त्वातील असामान्यत्व शोधण्याचा या लेखाचा उद्देश.

श्रीगोविंदप्रभूची कौटुंबिक पार्श्वभूमी –

ऋद्धिपूर जवळील काटसरे या गावच्या कण्व शाखेतील अनंतनायक व नेमाईसा या ब्राम्हण दाम्पत्याच्या पोटी श्रीगोविंदप्रभूंचा जन्म झाला. या दाम्पत्याला अनेक मुले झाली. परंतु त्यापैकी कोणीच वाचले नाही. त्यामुळे अनंतनायक व नेमाईसा हे दाम्पत्य अतिशय दु:खी होते. शेवटी त्यांच्या पोटी श्रीगोविंदप्रभूंचा जन्म झाला. दुर्देवाने काही दिवसातच श्री प्रभूंचे माता पिता इहलोक सोडून गेले. त्यानंतर श्रीगोविंदप्रभूचे पालनपोषण त्यांच्या मामा, मावशीने केले. सातव्या वर्षी त्यांचे मौंजी बंधन झाले. नंतर त्यांना ऋिद्धपूरास आणले. पुढचे आयुष्य त्यांनी ऋिद्धपुरास घालविले. हीच त्यांनी आपली कर्मभूमी मानली.

ऋद्धिपुरास आल्यानंतर गोविंदप्रभूंचे बोपदे उपाध्यायांजवळ वेदाध्ययन सुरू झाले. वेदाध्ययन सुरू असतानाच त्यांच्या गुरूला त्यांच्या कुशाग्र बुद्धीचा परिचय होऊ लागला. इतर विद्यार्थ्यांना जे महिनोन्महिने येत नसे ते गोविंदप्रभूंना एका दिवसात येई. कुठल्याही प्रकारचे वाचन, मनन न करता वेदविद्या आत्मसात करणाऱ्या श्रीगोविंदप्रभूंच्या कुशाग्र बुद्धीचे कौतुक त्यांच्या गुरूंना खूप होते. गोविंदप्रभू सामान्य नाहीत ते ईश्वराचे अवतार आहेत, असा त्यांना विश्वास होता.

अचाट बुद्धिमत्तेसोबत आज्ञाधारकपणा हा गुणही त्यांच्या स्वभावात होता. त्यांची राहणी साधी होती. सावळा वर्ण, मोकळा केशकलाप, लांब दाढी असलेले गोविंदप्रभू आपल्याच तंद्रीत रहात असत. चालताना स्वत:च टाळी वाजवीत, हास्य करीत, स्वत:च स्वत:शी बोलत ते रस्त्याने फिरत असत. त्यांचा डावा डोळा अर्धोन्मिलित असायचा. गावचे सत्ताधीश असणाऱ्या गोविंदप्रभूंना कोणत्याही वस्तूबद्दल कधीच आकर्षण वाटले नाही. फाटलेल्या झोळीतून भिक्षा मागत फिरणे, कुठेही बसून ती ग्रहण करणे, कोणी वस्त्र अर्पण केले असता ते न स्वीकारणे अशी नि:स्पृह, निर्लोभी वृत्ती त्यांच्या अंगी भिनलेली होती.

प्रौढत्वी निज शैशवास जपणे –

प्रत्येक व्यक्तीमध्ये कुठेतरी लहान मूल दडलेले असते, पण समाजभयाने सगळे आपल्यातल्या मुलांना दटावून गप्प बसवतात. गोविंदप्रभूंनी मात्र प्रौढ वयातही आपले बालपण जपले होते. कुशाग्र बुद्धीचे गोविंदप्रभू लहान मुलांमध्येही समरस

होऊन खेळत असत. त्यांच्या सोबत चिंचोके खेळून हरण्यातही त्यांना आनंद वाटायचा. खेळात जिंकल्यावरही सर्व चिंचोके ते 'हाजेरे हाजेरे' म्हणून विखरून टाकत. कवड्या खेळणे, लपंडाव खेळणे, जांभळीवर चढून कच्ची जांभळे खाऊन थुंकून टाकणे, गवळणींशी खेळ करणे, घोड्यावर आरोहण करणे असे खेळ ते खेळत. स्वत:च्याच विश्वात रममाण होणारे प्रभू कधीकधी एकटेच खेळत असायचे. कधी पायऱ्यांशी तर कधी दाराशी बसलेले असायचे. पाण्यात पडलेल्या आपल्याच प्रतिबिंबाशीच खेळायला त्यांना फार आवडायचे. गोविंदप्रभू हे साऱ्या रिद्धपूरवासियांचेच लाडके लेकरू होते.

हास्य हा गोविंदप्रभूंच्या स्वभावाचा स्थायीभाव होता. स्वत: हसणारे आणि इतरांना हसवणारे असे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्या हास्यात विश्वदर्शनाची जाणीव होती. कौतुक, प्रेम, सर्वकाही समजल्याची भावना असे विविध स्तर त्यांच्या हास्याला होते.

गोविंदप्रभू यांचा दयाळू स्वभाव –

गोविंदप्रभू रिद्धपूरवासियांचे मायबाप होते. लीळाचरित्रात बऱ्याच लीळांमध्ये त्यांच्या दयाळूपणाचे दाखले मिळतात. वेड्यापिशासारखे वागत असले तरीही बऱ्याच स्त्रिया पाण्याला जाताना आपले लेकरू गोविंदप्रभूंजवळ नि:शंकपणे सोडून जात. आपल्यावर सोपविलेले काम गोविंदप्रभू अगदी ममतेने कर्तव्यबुद्धीने पार पाडीत. अळजपूरच्या एका सामान्य स्त्रीच्या पाठीवर फोड आला असता श्रीप्रभूंनी आपला 'श्रीचरणू' तिच्या पाठीवर ठेवला व तिला वेदनामुक्त केले. एका ब्राम्हणाची कन्या उपवर झाली असता त्या ब्राम्हणाची आर्थिक अडचण प्रभूंनीच सोडविली. मातंगांना पाण्याची समस्या होती, तेव्हा अंगठ्याने पाण्याची जागा दाखविली. तेथे खोदले असता अमर्याद पाणी लागले आणि मातंगांची पाण्याची समस्या कायमची दूर झाली. समाजातील उपेक्षित वर्गावर प्रभूंचे अतिशय प्रेम होते. त्यांच्या अडीअडचणी दूर करणे, त्यांची दु:खे आपली मानून ती दूर करणे हे त्यांचे सततचे कार्य होते.

त्यांच्या लौकिक व्यक्तिमत्त्वाला अलौकिकतेचा स्पर्श होता. म्हणूनच भूतदया दाखविताना हे अलौकिकत्व विशेषत्वाने उफाळून येत असे. उदा. कुणाचे मेलेले वासरू जिवंत कर, कुणाला सर्पदंशातून मुक्त कर, कुणा पांगळ्याला पाय दे, मुक्याला वाचा दे अशी अनेक कामे ते सहज करीत. डॉ. अ.ना. देशपांडे म्हणतात, ''श्रीप्रभूंनी केलेली सेवा हे अस्सल नाणे आहे. या नाण्याच्या एक बाजूला निरागस वा नि:स्वार्थ प्रेमाची व दुसऱ्या बाजूला सेवेच्या जाणिवेच्या अभावाची मुद्रा आहे.''[१]

वरपांगी वेडेपिसे वाटणाऱ्या श्रीगोविंदप्रभूंच्या व्यक्तिमत्त्वात व त्यांच्या वेडेपणात एक प्रकारचा कार्यकारण भाव दिसतो. दही, दूध, तूप, लोणी विकायला येणाऱ्या गवळणी झाडाखाली जमत, तेव्हा गोविंदप्रभू त्यातील दही, दूध चाखत असत. प्रभूंनी चाखल्यावर गवळणींचा माल सहज विकला जाई. गवळणींनी विरोध केला आणि न चाखता माल विकायला नेला, तर गावभर फिरूनही त्यांचे दही, दूध विकले जात नसे. हे लक्षात आल्यावर गवळणी दही, दूध चाखण्यास विरोध न करता उलट प्रसाद म्हणून प्रभूंना सगळा माल चाखवत आणि मग विकावयास नेत.

गरिबांचे श्रीमंत माहेर –

श्रीगोविंदप्रभूंच्या प्रेमळ स्वभावामुळे सर्व स्त्रियांना त्यांचा मोठा आधार वाटत असे. स्त्रियांवर होणारा अन्याय पाहून ते अस्वस्थ होत. एका घरी सासू स्वत: दूध भाकरी खायची, सुनांना मात्र ताक वाढायची. श्रीगोविंदप्रभूंच्या ही गोष्ट लक्षात

आल्यावर ते एकदा जेवणाच्या वेळी त्या घरी गेले. स्वत: वाढू लागले. वाढताना मुद्दाम सासूला ताक आणि सुनांना दूध वाढू लागले. वरवर दूध नको असे म्हणणाऱ्या सुनांना मनातून मात्र आनंद होत होता. आता उद्या ताक कमी होईल अशी खंत त्यांना वाटत होती. दुसऱ्या दिवशी विरजण घुसळले असता नेहमीइतकेच ताक निघाले. अशाप्रकारे गोविंदप्रभूंनी एखाद्या आईच्या ममतेने सुनांच्या मनातील जाणून घेतले आणि प्रयत्नपूर्वक कुणालाही न दुखावता त्यांची इच्छा पूर्ण केली.

अनेक आयाबहिणींचा श्रीगोविंदप्रभूंवर खूप विश्वास होता, याची अनेक उदाहरणे लीळाचरित्रात सापडतात. जसे – एकदा एका तान्ह्या लेकरास अंघोळ घालणाऱ्या आईला विसाण देण्यास कोणी नव्हते, तेव्हा प्रभू स्वत: त्यावेळी हजर होऊन त्या स्त्रीला मदत करीत. त्यांच्या अशा वागण्यामुळे स्त्रिया हक्काने त्यांना आपली कामे सांगत. आपली लेकरे सांभाळायला त्यांच्याकडे ठेवीत. एकदा तर श्रीगोविंदप्रभूंनी एका स्त्रीचे बाळंतपणही केल्याचा उल्लेख आढळतो. घरात कुणी नाही अशात प्रसुतीची वेळ जवळ येऊन ठेपलेली. तेव्हा त्या अडलेल्या स्त्रीने श्रीगोविंदप्रभूंचा धावा सुरू केला. श्रीप्रभूही तात्काळ धावून आले आणि तिचे बाळंतपण केले. तिला स्नान घातले. एका स्त्रीचे बाळंतपण प्रभूंनी करावे, तिनेही अडल्यावेळी त्यांना आठवावे, यातच त्यांच्या निर्मळ मनाची ओळख पटते. सावळापूरच्या ब्राम्हणाच्या सुनेला श्रीप्रभू आपले माहेरच वाटे. श्रीप्रभूंच्या निधनानंतर त्यांच्या देहावर अंग टाकून 'माझे माहेर गेले' म्हणून आक्रंदणाऱ्या सासुरवाशिणींना म्हाइंभटांनी पाठवणीची चीरचोळी देऊ केली तेव्हा ती नाकारून त्या म्हणाल्या, 'आता काइ घेईन, काइ माझे माहेर आहे.' असे म्हणून त्या निघून गेल्या. त्यांच्या नि:ष्कलंक प्रतिमेमुळे स्त्रियांना त्यांच्यात आईचे प्रतिबिंब दिसे.

कलाभिज्ञता –

श्रीगोविंदप्रभूंचे वागणे वेड्यापिशासारखे होते; पण त्यांची रसिकवृत्ती वाखाणण्यासारखी होती. बाह्यांगी वेडेपणा व अंतरंग सुजाण असा अनोखा मेळ त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात दिसून येतो. त्यांच्या रसिकतेचा प्रत्यय अनेक प्रसंगांतून येतो. जसे एकदा एक नर्तिका नृत्य करीत असताना तिचा ताल चुकला. इतर कुणाला ही गोष्ट लक्षात आली नाही; पण चाणाक्ष प्रभूंच्या नजरेतून ही गोष्ट सुटली नाही. 'आवो मेली जाय: चुकली: म्हणे येथ चुकली:' असे म्हणून त्यांनी तिची चूक लक्षात आणून दिली. आपली चूक लक्षात आणून दिल्याबददल ती नर्तिका उलट स्वत:ला भाग्यवान समजू लागली.

नृत्याप्रमाणेच गायनकलेविषयीही श्रीप्रभूंना चांगलीच जाण होती. कोणाचे चुकीचे गायन ऐकल्यावर प्रभू त्याला लगेच टोकत असत. त्याची चूक सुधारून देत असत. प्रभूंनी स्वत: साहित्यलेखन केले नसले तरी त्यांनी प्रोत्साहन दिल्यामुळे कित्येकजण लिहिते झाले. त्यांना विवाहची प्रवृत्ती झाली असता महदाइसेला त्यांनी रुक्मिणी स्वयंवराची कथा लिहिण्यास सांगितले. श्रीप्रभूंनी स्वत: विवाह केला नाही; पण त्यानिमित्ताने महदंबेच्या धवळ्यांची निर्मिती झाली. त्यामुळेच महदंबेला आद्यकवयित्रीचा बहुमान मिळाला. श्रीप्रभूंचे चरित्र तर कित्येक साहित्यिकांसाठी प्रेरणादायक ठरले.

या गुणांसोबतच श्रीगोविंदप्रभूंच्या अंगी असे अनेक गुण होते ज्याचा उपयोग त्यांनी लोककल्याणसाठी केला. श्रीगोविंदप्रभूंना संस्कृत भाषेचे तसेच वेदांचे सखोल ज्ञान होते. ते सुवर्णपारखी होते. भूमिगत द्रव्य शोधण्याची कला त्यांना अवगत होती. अशाप्रकारे विविध ज्ञानाची खाण असणाऱ्या गाविंदप्रभूंनी वरवर वेडेपणाचा वेश पांघरला होता.

आद्य समाजसुधारक –

रिद्धपूरचे मायबाप असलेले आणि असंख्य स्त्रिया, दीनदलित यांचे प्रेमळ माहेर असलेले गोविंदप्रभू आद्य समाजसुधारकही होते. बाराव्या शतकात यादव साम्राज्याच्या काळात चातुर्वर्ण्य व्यवस्था प्रामुख्याने मानली जात होती. त्याचे वर्णन ज्ञानेश्वरी, लीळाचरित्र यांसारख्या ग्रंथांतूनही दिसते. त्याचप्रमाणे कर्मकांडांचेही प्रस्थ या काळात बरेच माजले होते. स्त्रिया आणि शूद्रातिशूद्र यांची समाजातील स्थिती अत्यंत दयनीय होती. विविध यज्ञयाग पूजापाठ यात समाज बुडून गेला होता. अशा पार्श्वभूमीवर गोविंदप्रभूंनी मात्र या काळात कुठलीही जातीपातीची बंधने कधी मानली नाहीत. बुरसटलेल्या जातीव्यवस्थेला धक्का देण्याचे काम त्यांनी केले.

''वर्णव्यवस्थेचा अमानुष व्यूह रचल्या गेलेल्या या समाजात ब्राम्हणांनी शूद्रातिशूद्रांच्या हातचे पाणी पिणेही वर्ज्य मानले होते. श्रीप्रभूंनी या परिस्थितीला झुगारून लावले. ते मांगांच्या पाणपोईवर जात आणि तिचे पाणी पित. त्याचबरोबर त्यांचेकडील अन्नही ग्रहण करीत असत. समाजाने उपेक्षिलेल्या मातंगांच्या घरचे पदार्थ खाताना ''आवे मेली जाये: गोड आहे म्हणे.'' अशी आपली प्रतिक्रियाही नोंदवायचे. श्रीप्रभूंच्या या उद्‌गारामुळे त्या मातंगांना किती आनंद झाला असेल , हे शब्दात सांगणे कठीणच!''[२]

श्रीप्रभू म्हणजे उपेक्षित, दुर्लक्षित वर्गाचा मोठा आधार होते. त्यांना कोणत्याही अडचणीतून, दु:खातून बाहेर काढण्यासाठी प्रभू धावून जात असत. पारंपरिक, सनातनी मूल्यांमुळे मानवतावाद विसरणाऱ्या समाजाला त्यांनी मानवी मूल्यांची, मानवतावादाची जाणीव आपल्या कृत्यातून करून दिली. माणसाला माणसासारखे जगता यावे, यासाठी प्रभू सतत प्रयत्नशील होते.

गोविंदप्रभूंचे स्त्रियांविषयीचे कार्य –

गोविंदप्रभू म्हणजे समस्त स्त्रीवर्गाला माहेरासारखे वाटत, हे सर्वश्रुतच आहे. त्याचबरोबर वर्षानुवर्षे विविध रुढीपरंपरा आणि विटाळांच्या कल्पनेने जाच सहन करणाऱ्या स्त्रियांना मोकळे करण्याचे कार्य श्रीप्रभूंनी केले. भारतात आलेल्या आर्यांनी प्रजोत्पत्तीच्या पवित्र उद्देशाने ऋतुमती स्त्रीशी संबंध वर्ज्य ठरविले. जो शेवटी विटाळाच्या गैरसमजाने वेढला गेला. समस्त स्त्री जातीला महिन्याचा विशिष्ट कालावधी अस्पृश्यासारखा घालवावा लागू लागला. या भ्रामक समजुतीवर गोविंदप्रभूंनी प्रथमच आघात केला. ऋतुमती स्त्रियांनाही पूजनाचा अधिकार देऊन त्यांना सर्वकाळ आपल्यात सामावून घेतले.

समाजामध्ये स्त्रियांवर विविध रीतीने होणाऱ्या अन्याय, अत्याचारामुळे श्रीप्रभू कष्टी होत असत. धर्माच्या क्षेत्रात स्त्रियांना कुठलेही अधिकाराचे स्थान नव्हते. श्रीप्रभूंनी त्यांना महानुभाव पंथात स्थान देऊन त्यांचा मोक्षप्राप्तीचा अधिकार मान्य केला. त्यांच्या शिष्य संप्रदायात स्त्रियांची संख्या बरीच होती. अशारीतीने स्त्रियांविषयी केवळ कणव न बाळगता त्यांना मानाने जगता यावे, यासाठी श्रीप्रभूंनी प्रयत्न केले.

निष्कर्ष –

१. महानुभाव तत्वज्ञानाप्रमाणे परमेश्वर तीन प्रकारांनी अवतार धारण करतो. एक गर्भीचा, दुसरा दवडण्याचा आणि तिसरा पतिताचा. श्रीगोविंदप्रभूंचा अवतार म्हणजे दवडण्याचा अवतार होय.

२. कोणत्याही प्रकारचे शाब्दिक तत्वज्ञान न सांगता कृतीने समाजसेवा करणारे श्रीगोविंदप्रभू हे आद्य समाजक्रांतिकारक म्हणावे लागतील. निर्भयता, लोकमान्यता, अहिंसावृत्ती, कनवाळूपणा, उपजतविनोदबुद्धी, अखंड ब्रम्हचर्य, कलाभिज्ञता, शिस्तप्रियता, खोडकर वृत्ती, साधी राहणी उच्च विचारसरणी, अचाट बृद्धिमत्ता, नि:स्पृहवृत्ती, संवेदनशीलता अशा असंख्य गुणांनी नटलेल्या गोविंदप्रभूंच्या व्यक्तिमत्तवातील प्रत्येक पैलू हिऱ्याप्रमाणे लखलखणारा होता. नि:स्पृह, निर्लोभी वृत्ती त्यांच्या अंगी भिनलेली होती.

३. गोविंदप्रभू म्हणजे समस्त स्त्रीवर्गाला माहेरासारखे वाटत. ते आद्य समाजसुधारक होते. उपेक्षित, दुर्लक्षित वर्गाचा मोठा आधार होते. महाराष्ट्राच्या इतिहासात सातशे वर्षांपूर्वी गोविंदप्रभूंनी केलेली वैचारिक क्रांती खरोखर भूषणावह आहे.

संदर्भ –

१. देशपांडे, अ.ना. प्राचीन मराठी वाडमयाचा इतिहास, भाग पहिला, पूर्वार्ध, १९६६, पृ. ३३०

२. आवलगावकर, डॉ. अ.वा., 'श्रीगोविंदप्रभुविषयक साहित्यातील श्रीगोविंदप्रभू', श्रीगोविंदप्रभुविषयक साहित्य, शोध आणि समीक्षा, चंद्रकला प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९६, पृ. १०५

संदर्भ ग्रंथ –

१. कोलते, वि.भि. (संपा.), श्री गोविंदप्रभूचरित्र, अरुण प्रकाशन, मलकापूर, प्रथमावृत्ती, १९७१

२. कोळपकर, मुरलीधर, महानुभावांचा इतिहास, कोळपकर प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, १९७९

३. तुळपुळे, डॉ. शं.गो., मराठी वाड्मयाचा इतिहास, खंड १, म.सा. परिषद, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९८४

४. देशपांडे, डॉ. य.खु., श्रीऋद्धिपूर वर्णन, शारदाश्रममाला नं. २, यवतमाळ, प्रथमावृत्ती, १९२९

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

राश्ट्रवादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. डॉ. रवींद्र मुरमाडे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, तुकूम, चंद्रपूर

आधुनिक भारताची जडणघडण ज्या श्रेश्ठ पुरूशाच्या कर्तृत्वाने झाली, त्यापैकी युगपुरूश प्रज्ञाचक्षू डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक होत. समाजातील दीन–दलितांच्या दुःखाचा त्यांनी असिम असा कळवळा होता. इतकेच नव्हे तर त्यांनी दलितांना त्यांचे न्याय हक्क मिळवून देण्यासाठी, त्यांची अस्मिता जागृत करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आयुश्यभर झटले. हे सर्व समाजोपयोगी कार्य करतांना आपल्या भारताचे राश्ट्रीय ऐक्य या देषातील लोकषाहीला धोका पोहोचणार नाही. याची त्यांनी सतत काळजी घेतली. कारण त्यांचेमध्ये प्रखर अषी राश्ट्रवादी वृत्ती होती.

घटनाकार, षिक्षणतज्ञ, संसदपटू, अर्थतज्ञ, समाजसुधारक, पत्रकार, जलतज्ञ, कृशीतज्ञ, क्रांतीकारक, कायदेपंडित, लोकषाहीचे पुरस्कर्ते व बौध्द धम्माचे पुरस्कर्ते हया अंगी असलेल्या विपुलत्वामुळे ते भारतीयांचे प्रेरणास्थान आहेत. त्यांचे कार्य आणि कर्तृत्व लक्षवेधी असून त्यांचा राश्ट्रीय दृश्टीकोन राश्ट्रीय एकात्मतेला प्रदिप्त करणारा आहे. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देषात राश्ट्रीय एकात्मता व अखंडता कायम राबणे अवघड कार्य आहे. जातीय व धार्मिक प्रष्नावरून भारताच्या सार्वभौमत्वालाच आव्हान देणाऱ्या अष्लाहय गोश्टी कार्यरत आहेत. त्यामुळे भारतीय ऐक्याला तडा देण्याचे कार्य या षक्ती करीत असल्यामुळे अनेक प्रष्न निर्माण झालेले आहेत. या पार्ष्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राश्ट्रवादी विचार मौलिक आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या राश्ट्रवादी विचारसरणी बोलतात डॉ. भा.ल. भोळे म्हणतात की, ''राश्ट्रवादाचे आक्रमण व जुल्मी स्वरूप आंबेडकरांना मान्य नव्हते. त्यांच्या राश्ट्रवादाला आंतरराश्ट्रीयवादाचा सतत स्पर्ष झाला होता. दहषतवादाचा पुरस्कार करणारा, देषभक्तीच्या आत्यंतिकतेपोटी अन्य देषीयांचा व्देश पिकवणारा, संकुचित राश्ट्रवाद आंबेडकरांनी कधीच समर्थनीय मानला नव्हता. आंबेडकरांचा राश्ट्रवाद धर्म निरपेक्ष, बुध्दि प्रामाण्यवादी व पुरोगाम होता. तसाच तो षांततावादी व अनाक्रमकही होता. परकीय राजवटी इतकेच भारतीय कट्टर सनातनीपणालाही त्यांनी धारेवर धरले आहे, राश्ट्रवादाच्या नावाने प्राचीन भारतीय परंपरांचे आंधळे पुनरूज्जीवन करणे आंबेडकरांना साफ नामंजूर होते. हिंदू राश्ट्रवाद ही संज्ञा त्यांना निरर्थक वाटते. देषात बहुसंख्येने असणाऱ्यांच्या धर्माषी राश्ट्रवादाषी सांगड घालणे त्यांना मान्य नव्हते. अल्पसंख्याकांषी सत्तेत भागीदारी मागितली की, त्यांना जमातवाद वा सांप्रदायिकता ठरवायचे. आणि बहुसंख्याकांनी धार्मिक आधारावर सत्ताकारण केले की, त्याला मात्र राश्ट्रवाद म्हणायचे यावर आंबेडकरांनी टीकास्त्र सोडले होते. भारताचा राश्ट्रवाद धर्मनिरपेक्षच असावा असा त्यांचा आग्रह होता.''[1] वरील विधानावरून डॉ. भा.ल. भोळे यांनी डॉ. बाबासाहेबांची राश्ट्रवादी दृश्टी स्पश्ट केली.

राश्ट्र आणि राश्ट्रवादी या विचारासंबंधी आंबेडकरांच्या राजकीय चिंतनाचा एक महत्वाचा भाग आहे. थॉट्स ऑन पाकिस्तान, स्टेट्स ॲंड मायनॉरिटिज, ॲनिहिलेषन ऑफ कास्ट आणि रानडे गांधी ॲंड जिना या त्यांच्या पुस्तकातून त्यांचे राश्ट्रवादी विचार व्यक्त होताना दिसतात. मुळातच राश्ट्रवाद ही एक व्यक्तिनिश्ठ भावना असून तिचा संबंध मानवी मनाषी आहे. अषी आंबेडकरांची स्पश्ट भूमिका होती. बाबासाहेबांचा राश्ट्रवादाचा उगम दलित–षोशितांविशयीच्या कळवळयात होता. समानसंधी व मानवी हक्क अनेक षतकापासून ज्यांना नाकारण्यात आले असे हे वर्ग आज मानवी अस्तित्वालाही पारखे झाले आहेत. त्यांना जोपर्यंत दास्य दारिद्रयातून मुक्त केले जात नाही तोपर्यंत ते राश्ट्र जीवनाषी समरस होण्याची मुळीच षक्यता नाही.

राश्ट्रीय एकात्मताः–

ही एक प्रथम भारतीय आदर्षावर आधारलेली अमूर्त संकल्पना होती. ती केवळ षाब्दिक कल्पना बऱ्याच जणांचा समज होत असतो. पण राश्ट्रीय एकात्मता ही काही षाब्दिक कल्पना नाही. ही मूर्तरूपात साकार झाल्याची काही उदाहरणे आहेत. दुसऱ्या महायुध्दात उद्‌धवस्त झालेला जपान राश्ट्रीय एकात्मतेच्या बळावर पुन्हा ताठ मानेने उभा आहे. इंग्लंड हे राश्ट्रीय एकात्मतेचे मूर्तिमंत उदाहरण आहे. अमेरिका आज आघाडीवर आहे. तिथेही राश्ट्रीय एकात्मता वास्तव्य करते आहे. राश्ट्रीय हितासाठी राश्ट्रामधील सर्व प्रकारच्या लोकसमूहांनी आपल्या संकुचित निश्ठा ओलांडून एकत्र येऊन समान सहभग घेण्याची मानसिक सामाजिकप्रक्रिया म्हणजे एकात्मतेमध्ये प्रादेषिक एकात्मतेबरोबर त्यात राश्ट्रीय लोकांमध्ये एकात्मिकरण असणे, ही आवष्यक बाब आहे. दुसऱ्या महायुध्दा नंतर जी प्रखरतेने जाणवू लागली. याला भारतही अपवाद नाही. स्वातंत्र्यापूर्वी राश्ट्रीय एकात्मतेला खिंडार पडले होते. भारत गुलाम होता हे त्याचे प्रतीक होते. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने राश्ट्रीय एकात्मतेला भारतीय संविधनाने सजग केले. जिवंत केले स्वार्थीपण प्रांतीयता व जातीयता इत्यादी भेदांना बाजुला सारणे भारतीय समाजाला अत्यावष्यक असण्याचे सतत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सांगतात.

अमेरिकेत जातीची समस्या नाही. भारतात जाती आहेत. जाती या राश्ट्रविरोधी आहेत. कारण त्या जाती–जातीमध्ये मत्सर व तिरस्काराची भावना निर्माण करतात. आम्हाला वास्तवात जर राश्ट्र व्हायचे असेल तर या सर्व अडथळयांवर आम्ही मात केलीच पाहिजे. राश्ट्रनिर्मितीनंतरच बंधुत्व वास्तवात पाहावयास मिळेल. बंधुत्वाषिवाय असलेली समता आणि स्वातंत्र्य म्हणजे रंगाच्या परंपरांच्या थरासारखा केवळ बाह्य देखावा असेल.[2]

स्वातत्र्यंलढयाबद्‌दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विशयी अनेक मतमंतातरे होती. भारतीय स्वातंत्र्यासंदर्भात बाबासाहेबांची भूमिका स्पश्ट आणि प्रांजळ होती. बाबासाहेबांचे देषावर नितांत अतूट आणि अस्सीम प्रेम होते. त्यांनी संपूर्ण आयुश्य देषाकरिता घालविले. व त्यांचे संपूर्ण आयुश्य राश्ट्रीयत्व प्रगाढ करण्याकरीता गेले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे या देषावरील निस्सीम आषा त्यांनी व्यक्त केलेल्या विचारातून प्रतीत होते. बाबासाहेब म्हणतात, मी कोणत्याही प्रकारचा प्रांतभेद, इतकेच नव्हेतर महाराश्ट्रीयन म्हणून घेण्यासाठी भूशण मानीत नाही. तसेच भाशा, प्रांतभेद, संस्कृती वगैरे भेदभाव मी कधीच पाळू इच्छित नाही. प्रथम हिंदी नंतर हिंदू किंवा मुसलमान हेही तत्व मला पटत नाही. सर्वांनी प्रथम भारतीय षेवटी भारतीय पलिकडे काही नको हीच भूमिका घ्यावी. हीच वृत्ती खऱ्या भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याला परिपोशक आहे.[3] बाबासाहेबांच्या राश्ट्रनिश्ठेबद्‌दल हा सबळ पुरावा आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

बाबासाहेबांचा स्वराज्याला अजिबात विरोध नव्हता. पण त्या स्वराज्यात अस्पृष्यांना पुरेसा वाटा हवा होता. देषाला स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या मार्गात अडचणी निर्माण करावयाच्या नाहीत असे धोरण बाबासाहेबांचे होते. बाबासाहेब म्हणतात, 'या देषातील प्रत्येक मनुश्य तोंडाने राश्ट्रवादाचा उद्‌देष करीत असतो. परंतु कृतीने जात्यंधता, पक्षाध्यंता यांच्याच आहारी गेलेला आढळतो. [4]

भारतीय लोकषाही व्यवस्थेच्या उत्क्रांतीला सुव्यवस्थित करण्यासाठी तसेच देषाची अखंडता सुरक्षित ठेवण्यासाठी डॉ. आंबेडकर यांचे विचार दिषा दिग्दर्षित करणारे आहेत. यातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महान राश्ट्रवादी ठरतात.

देषसेवेचा एकमेव मार्ग सांगत असताना ते म्हणतात, आता त्यांना लोकांसाठी राज्य हवे आहे. आणि राज्य लोकांचे व लोकांनी निवडलेले आहे. किंवा नाही त्याची चिंता ते करणार नाहीत. ज्या संविधानात आपण लोकांचे लोकांकरिता निवडलेले षासन त्या तत्वाचे जतन केले आहे हे जर आपल्याला सुरक्षित ठेवायचे असेल तर आपल्या मार्गात कोणते अडथळे येणार आहेत ते आपण ओळखले पाहिजे की जेणे करून लोकांनी निवडून दिलेल्या सरकारच्या तुलनेत लोकांसाठी असलेल्या सरकारला प्राधान्य देण्याकडे वळतील. यासाठी पुढाकार घेण्यात आपण दुर्बल ठरता कामा नये. देषाची सेवा करण्याचा हाच एकमेव मार्ग आहे. दुसरा अधिक चांगला मार्ग मला माहित नाही. [5]

थोडक्यात डॉ. बाबासाहेबांना जातीभेद विरहीत, धर्मनिरपेक्ष, विवेकनिश्ठ आणि पुरोगामी राश्ट्रवाद अपेक्षित होता. त्यांना संकुचित आक्रमक, जुलमी, अतिरेकी राश्ट्रवाद मान्य नव्हता असे आपल्याला वरील विवेचनावरून स्पश्ट होते.

संदर्भग्रंथः–

1. डॉ. भा.ल. भोळेः– भारतीय आणि पाष्चिमात्य राजकीय विचार.
2. आंबेडकर भिमरावः– डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाशणे, साधने प्रकाषन समिती, उच्च आणि तंत्रषिक्षण विभाग, महाराश्ट्र षासन, 2002, भाग–3, पृ. 174–175
3. आंबेडकर भिमरावः– डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाशणे भाग–2, 1936 ते 1945, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र– साधने प्रकाषन समिती, उच्च आणि तंत्रषिक्षण विभाग, महाराश्ट्र षासन, 2002, भाग–3, पृ.196
4. उ.नि.– भाग–3, पृ. 31
5. तत्रैव– पृ. 176

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

अंबाजोगाई तालुक्यील लिंग गुणोत्तर प्रमाणाचा अभ्यास

प्रा. शितल नरसिंग पुरी

प्रस्तावना :– लिंग गुणोत्तर म्हणजे एक हजार पुरूषांमागे असणारे स्त्रियांचे प्रमाण. निसर्गताच स्त्री–पुरूषाचा भेद असतो. लेकसंख्येतील लिंग रचनेचे विश्लेषण.

1. लोकसंख्येतील पुरूषांचे शेकडा प्रमाण.
2. लोकसंख्येतील लिंगगुणोत्तर तथा पुरूष प्रधान निर्देशक गुणोत्तर आणि
3. लोकसंख्येतील पुरूषांचे जास्त किंवा न्यूनता गुणोत्तर या तीन प्रकारच्या परिणामांच्या साहाय्याने केले जात असते. हे गुणोत्तर संपूर्ण लोकसंख्येशी निश्चित केलेले असते की ज्यामुळे लोसंख्येतील वर्गीकरणाची स्पष्ट कल्पना येते.

लिंग गुणोत्तर हे समान असणे गरजेचे असते परंतु देशातील आर्थिक परिस्थिती व समाजात स्त्रीयांना मिळणारे स्थान हे घटक लिंगगुणोत्तरात विषमता आणतात. जर एकूण लोकसंख्येत पुरूषांचे प्रमाण स्त्रियांच्या तुलनेत जास्त असेल तर दर हजार पुरूषांमागे असलेले स्त्रियांचे प्रमाण काढले जाते. याउलट एकूण लोकसंख्येत स्त्रियांचे प्रमाण पुरूषांच्या तुलनेत जास्त असेल तर दर हजार पुरूषांमागे असलेले स्त्रियांचे प्रमाण काढले जाते. याउलट एकूण लोकसंख्येत स्त्रियांचे प्रमाण पुरूषांच्या तुलनेत जास्त असेल तर तेथे दर हजार स्त्रियांच्या मागे असणारे पुरूषांचे प्रमाण ठरवतात.

लिंग गुणोत्तर काढण्यासाठी पुढील 2 प्रकाराचा अभ्यास करतात.

1. $\text{लिंग प्रमाण} = \frac{\text{पुरूषांची लोकसंख्या}}{\text{स्त्रियांची लोकसंख्या}} \times 100$

2. $\text{लिंग प्रमाण} = \frac{\text{स्त्रियांची लोकसंख्या}}{\text{पुरूषांची लोकसंख्या}} \times 100$

लिंग गुणोत्तर हे 1000 असणे आदर्श स्थिती असते जर अशी स्थिती नसेल तर लिंग गुणोत्तर विषम होते त्यामुहे सामाजिक समस्या उद्भवतात.

संशोधनाची गरज व महत्त्व :–

1. अंबाजोगाई तालुक्यातील एकुण लोसंख्येतील स्त्री–पुरूषांचे प्रमाण समजते.
2. अंबाजोगाई तालुक्यातील लोकसंख्येच्या नियोजनासाठी लिंग रचनेचा अभ्यास जास्त उपयुक्त ठरतो.

3. अंबाजोगाई तालुक्यातील लिंग रचनेचा परिणाम जन्मदर, मत्रत्युदर, विवाह स्थिती यावर होत असतो. त्यामुळे या दृष्टिकोनातून लिंग रचनेचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो.
4. अंबाजोगाई तालुक्यातील लिंग रचनेत पुरूषांचे प्रमाण जास्त असेल तर मत्युदर जास्त आढळतो कारण जगात पुरूशांची मर्त्यता स्त्रियांपेक्षा जास्त आहे. स्त्रियांचे प्रमाण जास्त असेल तर मृत्युदर कमी होतो. याचा परिणाम लोकसंख्या वाढीवर व घटीवर होत असतो.
5. अंबाजोगाई तालुक्यांतील लोकसंख्येत पुरूषांचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा जास्त असेल तर श्रम शक्तीचा पुरवठा वाढतो याउलट स्त्रियांचे प्रमाण जास्त असल्यास श्रम पुरवठा कमी होतो

संशोधनाची व्याप्ती :–

संशोधनाची व्याप्ती ही बीड जिल्ह्यातील अंबाजोगाई तालुक्यातील 105 गावांपुरतीच व्यापक आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे :–

1. अंबाजोगाई तालुक्यातील लिंग गुणोत्तराचा अभ्यास केला.
2. अंबाजोगाई तालुक्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाणाच्या सध्य स्थितीचा अभ्यास करणे.
3. अंबाजोगाई तालुक्यातील 0–6 वयोगातील मुलामुलींच्या लिंगगुणोत्तराचा अभ्यास करणे.
4. अंबाजोगाई तालुक्यातील मुले व मुली यांच्या लिंग गुणोत्तराच्या प्रमाणाचा भविष्यात होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
5. अंबाजोगाई तालुक्यातील शहरी व ग्रामीण भागातील लिंग गुणोत्तराचा अभ्यास करणे.

अध्ययन क्षेत्र :–

प्रस्तुत शोध निबंधाचा विषय अंबाजोगाई तालुकयातील लिंग गुणोत्तर प्रमाणाचा अभ्यास हा असल्यामुळे अंबाजोगाई तालुक्यातील 105 गावांपुरताच मर्यादीत आहे.

संशोधन पध्दती :–

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीयक सामुग्रीचा उपयोग, केला आहे. त्यामध्ये विविध ग्रंथ, वेबसाईट, सांख्यिकी इत्यादीचा आधार घेऊन शोध निबंध तयार करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे गृहीतके :–

1. अंबाजोगाई तालुक्यातील लोक मुख्य मुलींच्या जन्माबद्दल जागृत आहेत.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

2. अंबाजोगाई तालुक्यातील शहरी व ग्रामीण भागातील लिंग गुणोत्तर समान आहे.
3. अंबाजोगाई तालुक्यातील 0–6 वयोगटातील मुलामुलींचे लिंग गुणोत्तर समान आहे.
4. ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागातील स्त्रीं लिंग गुणोत्तर जास्त आहे.
5. अंबाजोगाई तालुक्यातील पुरूषांपेक्षा स्त्रियांचे लिंग गुणोत्तर कमी आहे.

तक्ते :–

अंबाजोगाई तालुक्यातील लोकसंख्येची लिंगभेदानुसार रचना.

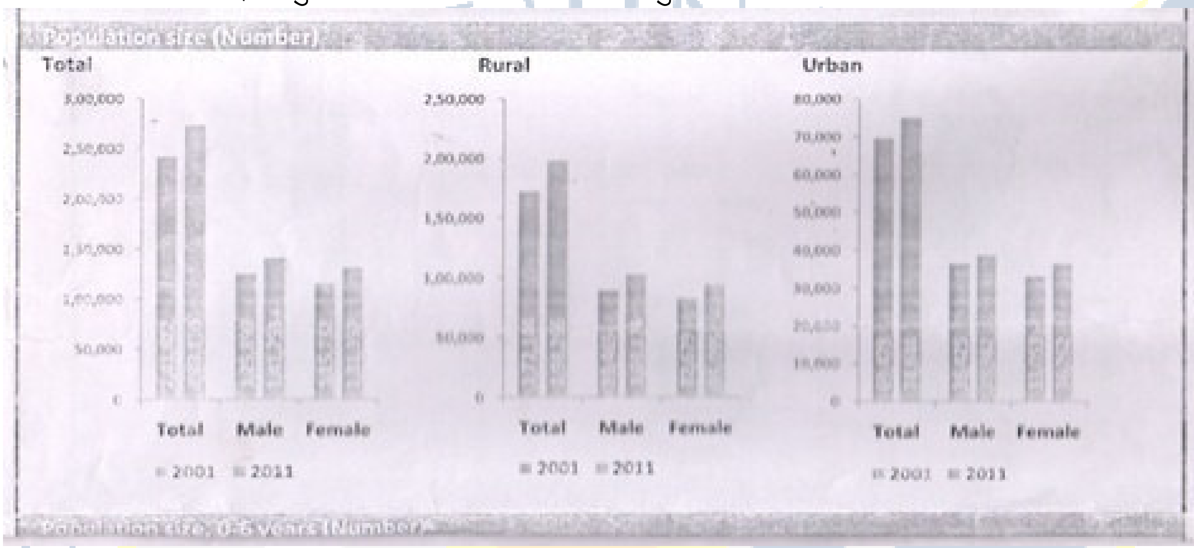

अंबाजोगाई तालुक्यातील एकूण लोकसंख्येची लिंगभेदानुसार रचना दर हजार पुरूषामागे स्त्रियांची संख्या 2001 ते 2011 या कालावधीत घटत आहे, 2001 ला 125, 890 पुरूषामागे, 1,15,732 इतकी होती. नंतर 2011 ला 141, 753 पुरूषा मागे ती 1,31,357 इतकी झाली.

अंबाजोगाई तालुक्यातील 2001 पेक्षा 2011 मध्ये स्त्रीयांच्या लिंगगुणोत्तरात वाढ झालेली दिसून आली. परंतु 2001 वर्षाच्या मध्ये ही स्त्रीयांपेक्षा पुरूषांची संख्या जास्त आहे.

संशोधनाचे निष्कर्ष :–

1. अंबाजोगाई तालुक्यातील पुरूषांपेक्षा स्त्रियांचे लिंगगुणोत्तर कमी आहे.
2. 2001 मध्ये ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागातील स्त्री लिंग गुणोत्तर कमी होते. तर 2011 मध्ये शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागातील स्त्रीयांचे लिंग गुणोत्तर कमी होते.
3. अंबाजोगाई तालुक्यात 2001 पेक्षा 2011 मध्ये स्त्रीयांच्या लिंग गुणोत्तरात वाढ झालेली दिसून आली. परंतु 2001 व 2011 मध्ये ही स्त्रीयांपेक्षा पुरूषांची संख्या जास्त आहे.

4. अंबाजोगाई तालुक्यातील शहरी भागातील लिंगगुणोत्तरात 2001 ला सर्वात कमी 907 सर्वात जास्त लिंगगुणोत्तर होते.
5. 2011 ला शहरी भागात 940 सर्वात जास्त लिंगगुणोत्तर होते.
6. अंबाजोगाई तालुक्यातील 0 ते 6 वयोगटातील लिंगगुणोत्तर सर्वात कमी 2011 ला 832 ग्रामीण भागात आढळले.
7. अंबाजोगाई तालुक्यातील 0 ते 6 वयोगटातील लिंगगुणोत्तराच्या प्रमाणात घट झालेली आहे. 2001 ते 2011 या कालावधीत मुलांपेक्षा मुलींची संख्या घटली आहे.
8. 2011 ला ग्रामीण भागातील 908 सर्वात जास्त लिंगगुणोत्तर होते.
9. अंबाजोगाई तालुक्यातील 0 ते 6 वयोगटातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण मुलांपेक्षा मुलींचे कमी आहे.

समारोप :–

अंबाजोगाई तालुक्यात लिंगगुणोत्तर हे असमान आहे. ते समान करण्यासाठी विविध प्रयत्न सुरू आहेत. लिंग रचनेचा परिणाम जन्मदर, मृत्यूदर, विवाह स्थिती यावर होत असतो. त्यामुळे या दृष्टीकोनातून लिंग रचनेचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. डॉ.दा.धो. कालोके – भारतीय समाजरचना आणि लोकसंख्या समाज – प्रकाशक – के.एस.अतकरे, कैलाश पब्लिकेशन्स् गोकुळवाडी, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
2. डॉ.एस.एन.कुलकर्णी व डॉ.सतिश श्रीवास्तव – लोकसंख्या शास्त्रह – प्रकाशक श्री प्रमोद मुंजे – विद्या प्रकाशन रूईकर रोड, नागपूर.
3. प्रा.डॉ.मोहन गुळवे व प्रा.जोगेंद्र गायकवाड – लोकसंख्या भूगोल –कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद,
4. डॉ.सुरेश फुले – महाराष्ट्राचा भूगोल – विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
5. Beed.nic/htmldocs/pdf/DI%20profile-IND0270270%Ambajogai

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

Parents Responses about Juvenile Delinquency of School Going Teenagers

Santanu Biswas

Ph.D Research Scholar, Department of Education, Assam University, Silchar, India.

Abstract:

Reported is the study of parents' responses regarding probable causes of teenage delinquency of school going children. The investigator collected data from 200 parents having school going teenaged children (100 boys and 100 girls). Result showed that counseling is important to prevent the delinquent behaviors among the children. This study prescribed that every school community should have trained and experienced psychological counselors.

Keywords: Teenage, Delinquency, Parents of Teenaged children.

Introduction:

Delinquency is a kind of deviation. When an individual deviates from the socially approved regular social life, his behaviour is termed as delinquency. Each nation has its own specific definition of the age range covered by the word 'Juvenile'. Friedlander deline as, "Delinquency is a Juvenile misconduct that might be dealt with under the aw Juvenile Delinquents are those offenders who are usually under 18 years of age. Juvenile delinquency has come as a global epidemic and it is spread to the developing and developed countries in a vast manner. It is a universal problem and delinquent behaviour depends on both intra culture and cross culture. This global phenomenon has different variation in different region and community. From the point of view of mental health it is anti-social personality disorder. This is really harmful for the society, family, country and the world as a whole. According to Mayer (1995) anti-social behaviour used to keep the violation, aggression, destruction of rule, disobeying the elders and violations of social norms and traditions society. In freed, displaying thess developed countries causes of juvenile delinquency among teenagers are harmful and treating behavior. Parents excessive demand from the child, parental negligence, family aggression, excessive firmness, peer pressure, uncongenial environment, rude behaviour from the models, lack of moral values, maladjustment in school, excess to media, life situation, youth violent, inclusion in gangs, early sexual involvement, alcohol and substance abuse, physical and mental abasement by the parents etc. are some of the causes of Delinquent Behaviour. According to Zafar (2012) delinquent children are unable to control their behaviour although those children who can easily accept and express appropriate behaviour they can control enough their emotions and they do not violet the laws,

Objectives:

1. To identify causes of delinquency among school going teenagers in the parents response.

II. To study the prevalence of adolescent delinquency according to sex.

III. To investigate the factors that is responsible for delinquency act among adolescent.

IV. To investigate the effects of punishment to adolescent delinquency.

Methodology:

For this study the researcher adopted descriptive survey method. The data were collected from 200 parents of 100 boys and 100 girls from two co-educational schools.

A 16 item questionnaire developed by the researcher with the support of her supervisor was used to collect relevant data for the study.

Data Presentation and Analysis:

The data were presented in the order of objectives which are as follows.

Table:1

Delinquent Act	Male		Female	
	Frequency	Percentage (%)	Frequency	Percentage(%)
Stealing	28	28%	32	32%
Fighting	49	49%	43	43%
Telling lies	51	51%	54	54%
Cheating in examination	26	26%	24	24%
Smoking	17	17%	13	13%
Alcoholism	6	6%	3	3%
Rudeness to Teachers	12	12%	3	3%
Substance abuse	6	6%	2	2%
Truancy	7	7%	5	5%
Going out of school without permission	42	42%	12	12%
Sexual intercourse	9	9%	17	17%

Table :- Showing the prevalence of adolescent delinquency according to sex

Table:2

Factor	Frequency	Percentage(%)	Rank
Peer	**58**	**29%**	**1st**
Personal	**56**	**28%**	**2nd**
Parental factor	**6**	**3%**	**5th**
Economic factor	**48**	**24%**	**3rd**
Sexual intercourse	**32**	**16%**	**4th**

Table :- Showing the factors that are responsible for the delinquent acts among teenaged adolescents

Table:3

Response	Frequency	Percentage
Yes	151	75.5%
No	20	10%
Not specified	29	14.5%

Table: - Showing effect of punishment on teenaged adolescent delinquency

Discussion:

From this study it was established that delinquency among the teenage students are high as, viewed by the parents of these teenage high school student. Both the Male and Female teenage adolescent telling lies rank first in the list followed by fighting, going out of school without permission and stealing in the boys and in the girls the same are fighting, stealing and cheating in examination.

When factors of adolescent delinquency were considered it was noticed that peer influence, personal feelings and economic factors are rank first, second and third. Personal influence rank first because teenage/adolescence is the period of storm and stress. This finding is also supported by Furral and Burnes (2000), Osgood and Anderson (2004), Hawkings, Catalano and Miller (1992).

75.5% (n=151) respondents answered that punishment by the parents/teachers/ elders is the causative factor of childhood delinquency 10% respondent parents viewed that punishment can help to reduce the teenage delinquency. They belief in the idiom that "Spare the rod, Spoil the child" Punishment is always used as an instrument to correct a child and make him her to do the right thing When personally interacted with parents most answered that teacher should not use any kind of corporal punishment rather they should use the reinforcers.

Conclusion:

As per the central government order every school should have at least one trained and experience psychological counselor. If the teacher can guide the student in a right direction and if the teacher becomes a friend, philosopher and guide for the students, the students might proceed in the right pathie in the socially acceptable way behaviour The counselor should regularly counsel the teenaged students so that they will be able to identify the problems of the child and can modify the problem behaviour of the child. The school community should know that counseling is not only needed for career support but rather it can be used for effective enlightement of the students Peer tutoring is useful for delinquent children for positive change. Parent-teacher association will

be helpful to identify the childhood delinquency and the support from the counselor to work with the delinquent teenagers.

References:

Furrel MP. & Burnes, G. M. (2000) Family stress and adolescent substance abuse. In Mekenry P & Frice, S. I (eds) Family and change Coping with stressful life events and transition. Sage. Thousand Oaks, CA, 208-228

Gross, R. (2005). Psychology. The Science of mund and behaviour (5 edition) Tambridge Kent. Greingale Publication

Hawkins, ID, Catalano, R.F., & Miller, LY (1992) Risk and protective factors for alchol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implication for substance abuse prevention. Prychology balletin, 112, 64-105

Osgood, DW, & Anderson, L. (2004). Unstructured socializing and the rates of delinquency Criminaler 42, 519-549

Zafar M5 (2012). Causes of Juvenile Delinquency among Teenagers in Pakistani Context Elixir International Journal, 51, 10897 10900

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

Issues impacting Indian social work students

Mr.Raju V.Kasare
Assistant Professor, Athawale College of Work,Chimur,Chandrapur-442903
*Corresponding Author Email: kasareraju@gmail.com
Contact: 9421721180

Abstract: Social work education is considered as a practice oriented discipline. The students of this discipline are to apply their theory knowledge; concepts of chair shall work while addressing social problems or issues at the individual group and the community level in the field work. Social work education discipline is developing remarkably in the past few years in India. The present paper is the outcome of an empirical study of problems and challenges faced by social work students in the field work and academic course work. This study highlights the opinion of the students about teaching methods adopted, infrastructural facilities and curriculum. The study also highlights the perceptions of the students about social work education. The results of the study show that, majority of the students are facing many problems and challenges related to curriculum and fieldwork practice. There are some negative factors affecting the students such as inability of translating theory into fieldwork practice. Majority of the students are having a positive attitude towards infrastructural facilities provided by the institutes and teaching methods adopted by the institutes.

Keywords: curriculum; fieldwork; problems and challenges; social work education

1. Introduction

In India, the growth of accredited social work education continues to increase every year. The nature of social work education in India has historically, complied with the Eurocentric standards and governed by the incremental models of community welfare. The status of social work education in India especially the knowledge base is still debated and commented upon published work as well as in academic gatherings, such as seminars, conferences etc. the quality of social work education is related with many factors like quality of curriculum, institutional structure, quality of fieldwork practices, inability and competence of students, teachers, fieldwork instructor, their roles and responsibilities, skill and knowledge component developed and applied in the teaching - learning process, teaching methods adopted in the institutes etc. The field of social work education started expanding with several deemed universities, Central, State and Private Universities and various colleges and institutions. All these institutions have started Bachelor's Degree (BSW), Master's Degree in social work (MSW), M. Phil and Ph.D. also. The major goal of social work education is that of imparting integration of social work knowledge, more so of multi - disciplinary knowledge, attitudes and development of people centred skills which include practical-based approaches and participation in the research work. Keeping all this in mind, it is important to identify the various problems, challenges or issues faced by social work students in the context of curriculum, field work practice etc., so that appropriate measures can be suggested to improve the quality of social work education.

2. Need for the Study

The current pattern of social work education in India has been adopted from the American model of social work education. Social work education emphasizes the initial preparation of qualified social workers and the provision of continuing education for social work practice, administration, education, training and research with the value framework of the profession. Social work education focuses on the development of critical consciousness in students through a process of critical pedagogy, so that students become aware of the social issues and problems of the society and are motivated to alleviate the social problems and issues. Keeping in view all this reality, there is a need to highlight major challenges, problems being faced by social work students which is required to be addressed collectively with a view to improve the standards of social work education and to enhance the recognition for fieldwork and research in social work education. It is also important to develop literature in consonance with the social work education. There is hardly any study available in the context of social work education in India and problems and challenges are still being faced by students and will never stop therefore, it is important to explore the current scenario of social work education and to understand the opinions, perceptions of the students about it. Thus, the present study could be useful addition to the literature on the social work education which is particularly scarce in the Indian context.

3. Review of Literature

J. Dhemba (2012) has discussed about the issues and challenges related to the course content, training and fieldwork practice. Focus is also on the role of fieldwork in social work education and training. Author has also stated that as the social work curriculum is based on theory and practice, this may sound scary the provision of sound scary is critical as is fieldwork experience. The study is based on the current knowledge on fieldwork, including but not limited to the fieldwork curriculum, the management of fieldwork and the needs and challenges faced by students, fieldwork agency, fieldwork supervisors and training institutions. Author has attempted to establish the nature, form and content of fieldwork practice and to ascertain whether fieldwork is treated as being equally important to its very counterpart at the selected social work education institutions. Author has attempted to assess the requirements and challenges faced by social work education institutions, fieldwork agency is, supervisors and students on fieldwork. Author has concluded that, fieldwork in social work education is marginalized there are indeed very promising prospects of raising its effectiveness and quality of training will stop. M. P. Chaugale (2010) has attempted study that very, methods and practice in the social work education especially in URCD specialization. This study paper is based on the information collected from social work student's facility, fieldwork supervisors and head of the Department etc. from 20 social work education institutions in Maharashtra. Through the study author has focused on the history of fieldwork training author has also attempted study the nature of your article and practical curriculum of our burn and rubble community development course in social work education in universities in Maharashtra. Author has attempted to find out the relevance theory and fieldwork training in the agencies and also in the open community and the practice. Through the study, the author has observed that teaching methodology is traditional which is not yet improved. He has concluded that, institutions, fieldwork agency, faculty members and students should have coordination for professional preparation of the social work students.

4. Objectives of Study

The specific objectives set for the study are;

1. To understand the opinions of the students about curriculum of social work education.
2. To identify the challenges/problems facing by students in the fieldwork practice.
3. To identify the negative factors influencing on student's ability of translation of theory into practical work.
4. To understand the opinions of students about teaching methods adopted by the institutes.
5. To understand the opinions of students about the infrastructural facilities provided by their institutes.
6. To understand the overall perception of students about social work education.

5. Research Methodology

The study is descriptive in nature and confined to the social work education students (pass out students). The study was carried out carried out through Sample survey method. The survey has been carried out by preparing a questionnaire covering the relevant factors related to the curriculum, fieldwork practice, in social work education. The Sample of 300 passed out students of MSW / BSW from Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University,Nagpur city have been selected. As per the objectives of the study the research methodology is adopted which is descriptive and exploratory

5.1 Selection of Sample

Two Colleges in Nagpur city have been selected for the study purpose. The pass out students from each college has been selected by getting their address from the social work education institutions affiliated to Rastrasant Tukdoji Maharaj Nagpur university(RTMNU). Therefore, in total 300 pass out students have been selected by using convenient sampling method.

5.2 Sources of Data Collection

The study is based on the primary and secondary data. Primary information has been collected through questionnaire for students and secondary information have been collected through various study papers, articles, published in various journals, periodicals and published books.

5.3 Limitations of the Study

The present study is restricted only to the selected Colleges of RTMNU Nagapur university located in Nagpur city. The reluctance on the part of few students to provide accurate information regarding curriculum and fieldwork practice is limiting factor. The results of the study are situational and cannot be generalized.

6. Results and Discussion

Table 1: Opinion of students about Curriculum of social work education

Opinions	No. of Respondents	Percentage
Curriculum is inadequately modified to meet local and cultural needs	51	17%
Lack of continuous changes and updating in the contents of curriculum	44	15%
There is extreme variation in curriculum and field work practice	102	34%
It is difficult to relate the curriculum contents to contemporary field situation	40	13%
It is useful in improving ability to link theory to field work practice	63	21%
Total	300	100%

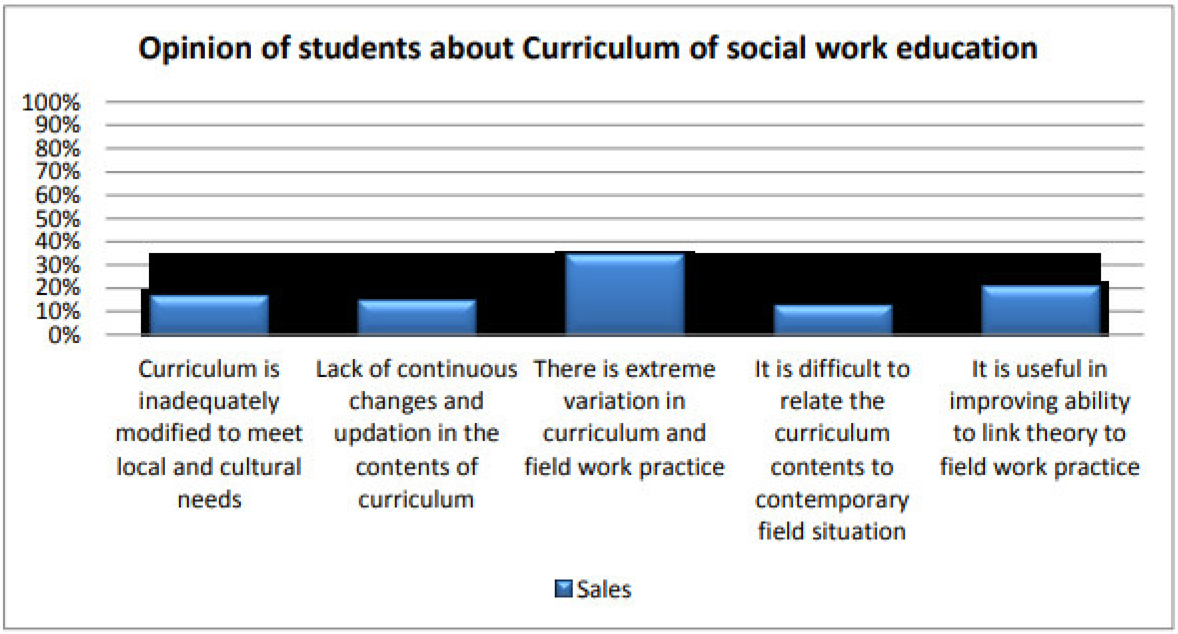

As per the collected information, 17% of respondents have opined that, the curriculum of social work education course he's in adequately modified to meet the local and cultural needs. According to them, curriculum of social work in India is still westernized and seems to be saying the components of indigenized social work practice. In the opinion of 15% respondents, there is a lack of continuous changes and competition in curriculum contents to meet the current requirement of the society and therefore, according to them, the current curriculum of Indian social work education appears to be requiring changes and updating of its contents, as per the today's changing social, cultural situations. Majority of respondents (34%) have opined that, there is an extreme variation in two days' social work education, curriculum and the actual fieldwork practice this happen due to mushroom growth of private social work education institutes are fish not having the capacity of increasing fieldwork ability and increase the actual fieldwork experience of the students. Therefore, students are facing difficulty in relating the curriculum content is and contemporary feel situations stated by 13% respondents. In this

context, 21% respondents have opined that due to poor fieldwork practice it is not useful in improving ability to link theory to fieldwork practice.

Table 2: The problems facing by students in the field work practice (multiple responses)

Problems	No. of Respondents	Percentage
Absence of a common field work manual	216	72%
Lack of appreciation by institutes authorities for the uniqueness of field work practice	268	89%
Inadequacy of agencies for field work practice	253	84%
High expectations of fieldwork agencies about target performance	232	77%
Lack of trained and experienced fieldwork instructors	197	65%
Fieldwork practice does not help to get direct experience of field realities and problems	262	87%

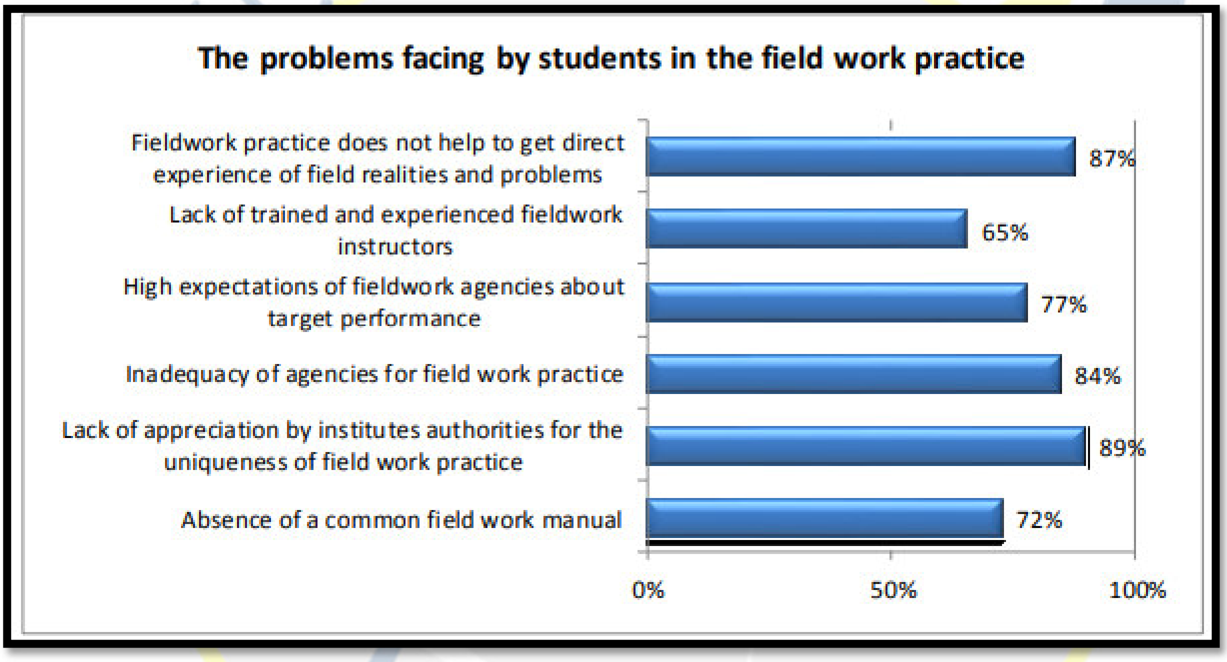

Fieldwork practice is very important component of social work education. Fieldwork practice is related essentially with training for social work practice. In the fieldwork practices majority of students facing various problems. 72% respondents have opined that, absence of a common field work fact is manual is major problem. In the opinion of 89% respondents, lack of appreciation by institute's authorities for uniqueness of fieldwork practice is a drawback in fieldwork practice. 's apart from this lack of adequate fieldwork agency is also one of the major issue which creates problems in fieldwork practice of the students stated by 84%. High expectations of fieldwork practice opined by 77% respondents. Lack of trained and experienced fieldwork practice instructors is also a major issue in the fieldwork practice opined by 65% respondents. Actually, fieldwork practice plays an important role in developing students scale, knowledge and competencies and giving experience of field realities. In this context, it is 7% respondents have negatively responded. According to them, fieldwork practice is not helped to students to get direct experience of field realities, issues and problems facing by society.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

Table 3: Negative factors influencing on student's ability of translation of theory into practical work (Multiple response)

Factors	No. of Respondents	Percentage
Lack of conducive field work practice environment	215	72%
Lack of utilizing latest technology in the field work practice	198	66%
Lack of proper guidance and supervision	207	69%
Lack of related work assignment by field work agencies	178	59%
No clear expectations of field work agencies	113	38%

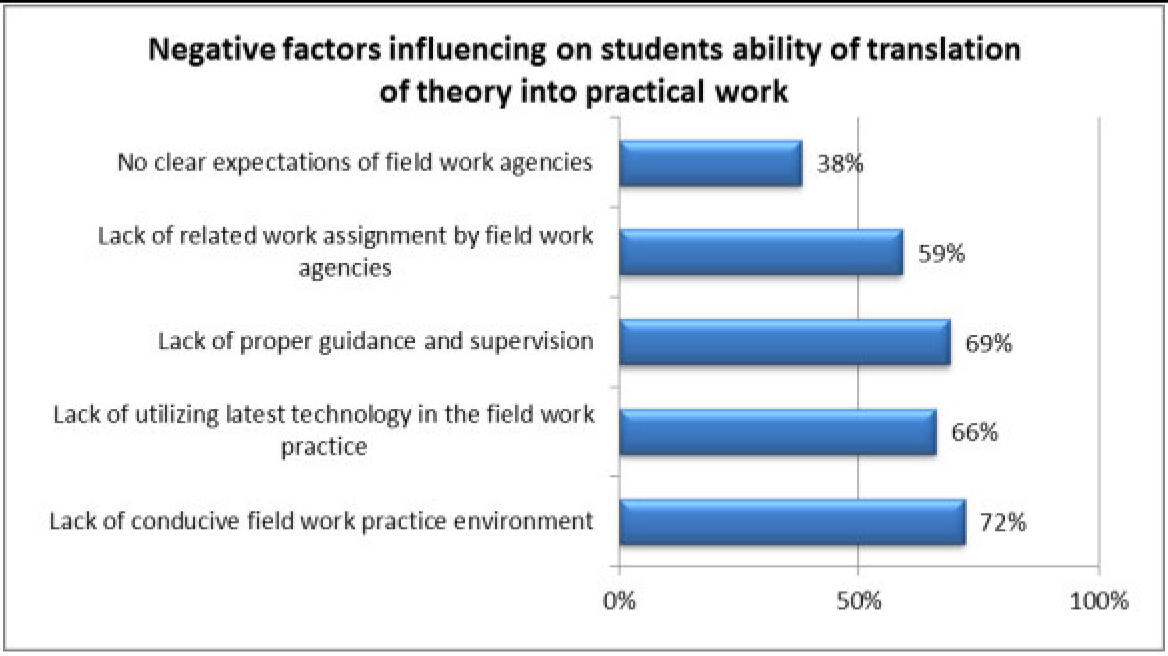

The above table indicates the factors that negatively affecting on the student's ability of translation of theory into practical work. 72% respondents opined that, lack of conclusive fieldwork practice environment is the major negative influencing factor. 66% respondents have opined that lack of utilizing latest technology in the fieldwork process is a major hindrance in improving the ability of students. 69% respondents have opined that, absence of proper guidance and proper supervision by the fieldwork instructors made a negative impact on the student's ability. 59% respondents have stated that, fieldwork agency is assigned them irrelevant work or job which is not related to their course work. This also negatively impacted on the student's ability. Fieldwork supervisors or instructors are responsible to develop a student's field work ability of translating theory into fieldwork practice 38% respondents have stated that lack of clear expectations of fieldwork agencies he's also one of the major negative factors.

Table 4: Opinion of students about teaching methods adopted by institutions

Methods	Good	Average	Below Average	Total
Classroom teaching method	209 (70%)	91 (30%)	-	300 (100%)
Workshops/ Seminars	195 (65%)	99 (33%)	05 (2%)	300 (100%)
Guest lectures	171 (57%)	118 (39%)	11 (4%)	300 (100%)
Study tours/ study visits	198 (66%)	81 (27%)	21 (7%)	300 (100%)

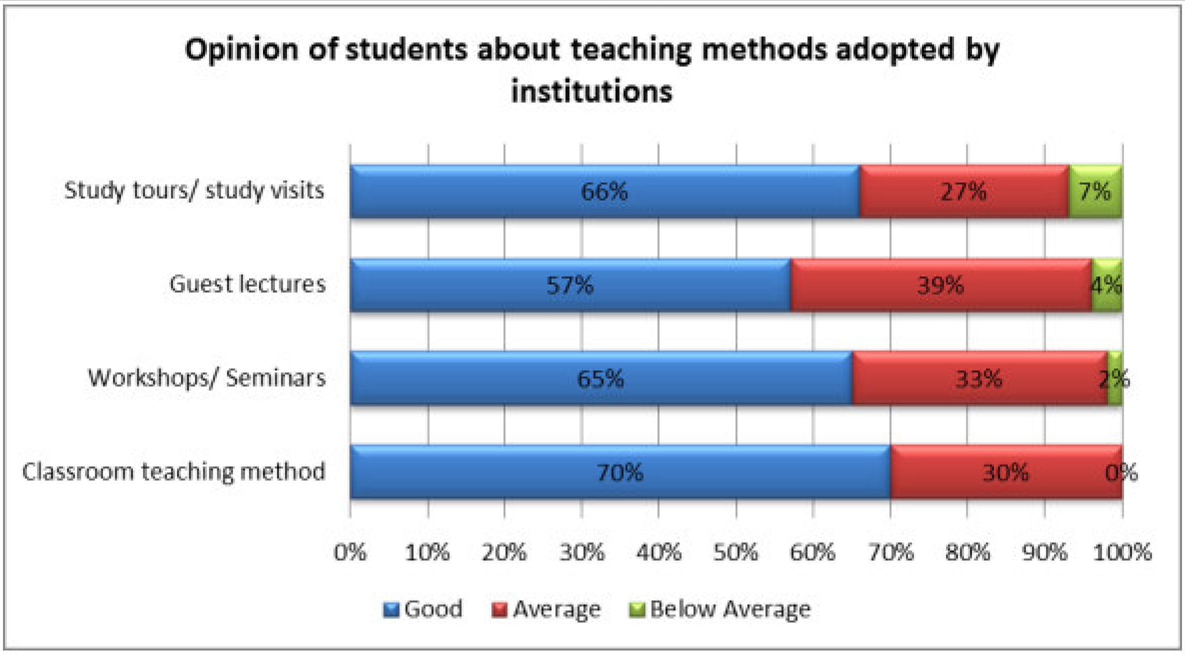

The teaching methods followed by the social work education institutes are wary in the selected institutes. Through this study, an attempt has been made to understand the opinions of the students about the various teaching methods followed by their social work education Institute. Majority of the respondents (70%) have opined that, traditional classroom teaching method is good and in the opinion of 30% respondents it is at average level. In the opinion of 65% respondents, workshops, seminars conducted by the Institute's very good in the opinion of 33% respondents the workshops and seminars where at average level and 2% respondents have opined that workshops and seminars are below average. These read below average 57% respondents, have opined that guest lectures where at average level, which were not useful for them to improve their ability in fieldwork practice as well as in understanding the conceptual theories in the social work education. 4% respondents negatively responded in this context. In the opinion of 66% respondents, study tours or study visits conducted by their institutes where good and help them to improve their grasping ability. 32% respondents opined that study tools and study visits where at average level and only 7% respondents have opined that study tours and study visits where below average.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

Table 5: Opinion of students about the infrastructural facilities provided by social work education institutes

Facilities	Good	Average	Below Average	Total
Library	267(87%)	33(11%)	-.	300(100%)
Classrooms	279(93%)	15(5%)	06(2%)	300(100%)
Computer lab	213(71%)	71(24%)	16(5%)	300(100%)
Other facilities	182(61%)	97(32%)	21(7%)	300(100%)

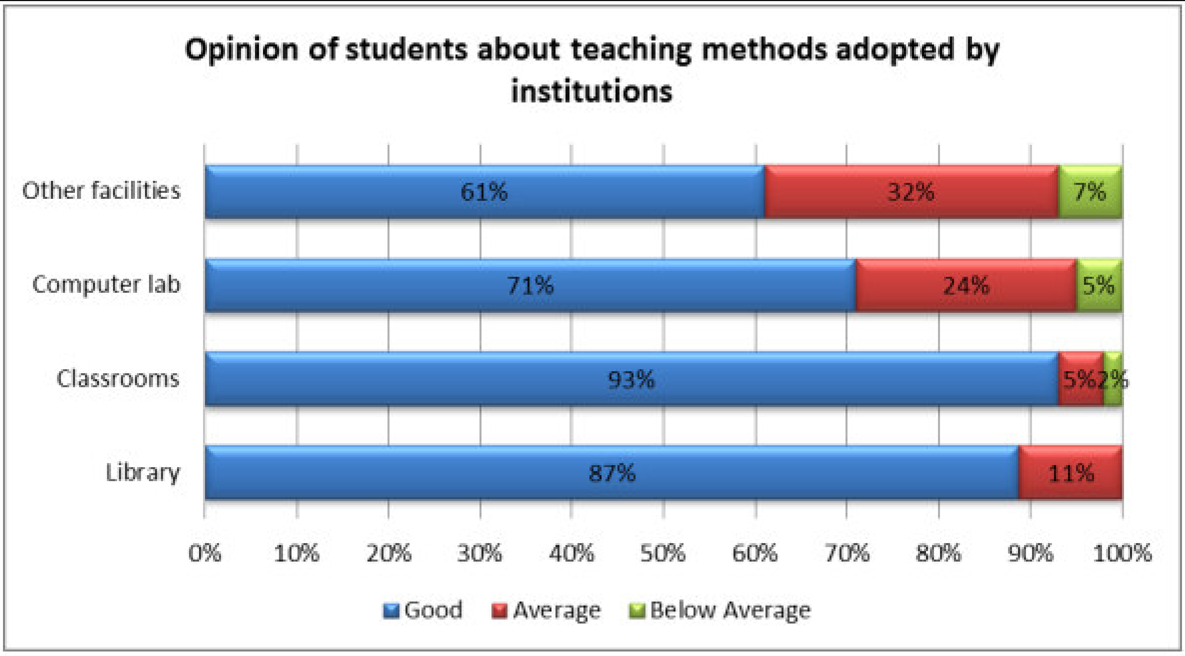

The above table depicted the opinions of students about the infrastructural facilities provided by their institutions. Library facility available in the Institute has bearing on the quality of education of any faculty. The UGC (University Grant Commission) mentioned that, collection of books is very meagre and there is a recipe of having own collection of books as books are very costly and majority of students cannot afford them. As per the collected information, 89% respondents have stated that the library facility available in their institutes is good and there is an adequate number of books available for them. 11% respondents have stated that library facility available for them he's at average level. According to these respondents, there is no sufficient member of Germans and periodicals. Physical infrastructure has also bearing on the quality of education, such as classroom, toilets, restrooms, reading room etc. as per the information provided by the respondents in the context 93% have opined that, the number of classrooms available in their institutes are good. In the opinion of 5% respondents, classrooms in their institutes are at average level and only 2% respondents have stated that, quality of classrooms is below average level. In the opinion of 71% respondent's computer lab facility available in their Institute is good, 24% have stated that it is at average level and 5% have stated that it is at below average level. The other physical facilities are reading room, restroom, drinking water, hostel; toilets etc. are stated by 1% respondents. In the opinion of 32% respondents all these facilities are at average level and

according to 7% respondents these facilities are at below average level. Availability of good infrastructure facilities is likely to affect positively on the teaching and learning process and overall quality of education.

Table 6: Overall perceptions of students about social work education (Multiple responses)

Perception	No. of Respondents	Percentage
Social workers are not accepted as professionals by the society	127	42%
There is a challenge of fulfilling expectations of social work institution and field work agencies	219	73%
There is a challenge of applying the theories and methods to actual field work practice	278	93%
There is no uniformity in curriculum of social work education institutions	273	91%

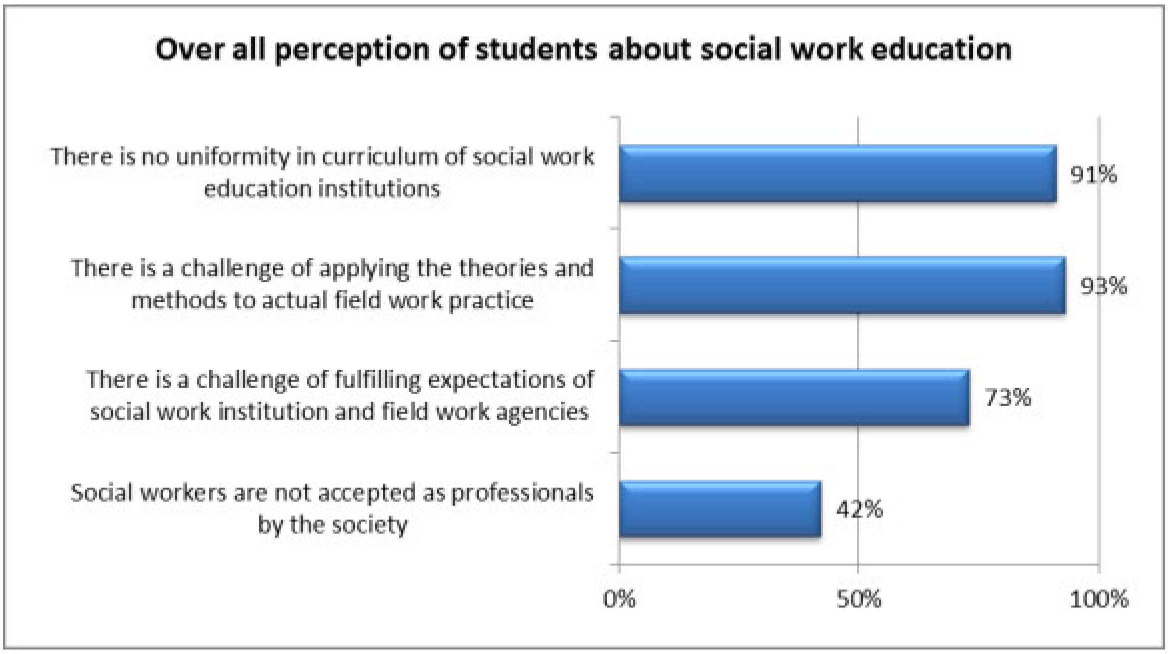

To understand the overall perception of students about the social work education process is one of the important objectives of the present study. In this context, 42% students have stated that social workers are not accepted as confessional is by the Society. Many students have stated that, during their fieldwork they come to know people think that, social work can be done by anyone who is willing to help more people and for that purpose there is no any requirement of special education course and training programmes. The expectations of social work education in institutions and fieldwork agencies are at variance and therefore, there is a challenge of fulfilling expectations of both of these stated by 73% respondents. In the opinion of 93% respondents, there is a challenge of applying the theory and methods to actual fieldwork practice due to the gap between theory and practice which arises because of different ethics and agenda of social work institutes and fieldwork agency. This negatively effects on the integration of theory

knowledge and the fieldwork practice of the students. In the opinion of 91% respondents, lack of uniformity in curriculum of various social work education institutions creates a hindrance in the entire social work process in India.

7. Major Observations and Conclusions

1. On the basis of the collected information, it is found that, there is a wide gap between social work education, curriculum and actual fieldwork practice because today's social work education curriculum is still westernized in nature and not having the indigenized field work practice.

2. It is also found that majority of the students are facing various difficulties in relating to the curriculum contents and to contemporary field situations.

3. It is found that, there is an absence of appreciation by the institutes, authorities for the unique of fieldwork practice. Students are facing the challenges which arise due to high expectations of fieldwork agencies regarding work target and performance.

4. It is found that, fieldwork at this is not helpful for students with a view to get direct experience pertaining to field realities and problems faced by society; due to lack of trained and fieldwork instructors.

5. It is found that absence of common fieldwork practice manual in the Indian social work education institutions.

6. On the basis of the collected information from the students, majority of them are facing the problem of inadequacy of fieldwork agencies.

7. There are several factors negatively impacting the student's inability of translating of theory into practical work. Such as lack of conducive fieldwork practice environment, lack of proper guidance, lack of using latest technology etc.

8. It is found that majority of the students are satisfied with the facilities provided by their institutions. It is found that every selected social work education institutes have their own library with sufficient number of books and journals. Students are also satisfied with computer lab facility and other physical facilities like restrooms, classrooms, toilets, drinking water, hostels etc.

9. It is observed that, majority i.e. 80 of the students is satisfied with the study tours/study visits, guest lectures. According to the student's study tours or visits in rural areas, or rural camps are very useful for them for getting exposure to rural life and the problems being faced by a group of people.

10. Through the study, it is found that, overall perception of the students about social work education is good. As per their perception, a major challenge that students are facing in the fieldwork is that the significance of their contribution in the social work is not recognized by the Society. The students are facing the challenge of applying theory knowledge and methods to actual fieldwork practice.

7.1 Conclusion

Social work education has experienced multiple realities due to differences in addition, culture and geographical, physical, social and ethnic variations. Because of these differences in India, social work education is still facing various challenges. These challenges come from the fact that social work has not contributed enough to develop theory and practice pertaining to India. It is

observed that the major challenge in Sweden is contextualizing curriculum to present social reality with evidence-based practice and it is not considered seriously by the government. Through the study an attempt has been made to take an overview of the social work education functions with reference to curriculum, fieldwork, negative factors influencing the student's inability of translating theory and knowledge into practical work etc. on the basis of collected information in the context it is concluded that social work education students are facing various challenges and problems during their academic course work and fieldwork practice.

7.2 Suggestions

1. There should be initiation by the government for creating awareness about the importance of a social worker among the people through media advertisements.
2. There is a need of review by the University Grants Commission (UGC) for the social work education in India and take necessary steps to enhance the quality of social work education.
3. There should be necessary actions taken by the UGC to bring uniformity in the curriculum throughout the country.
4. Proper measures should be adopted by the institutes to regulate the quality of teaching, learning process, exam and fieldwork performance of the students.
5. Fieldwork instructors should be thorough with the course content so that they can be at a similar pace with classroom teachers.
6. Assessment tool of fieldwork should be reviewed and updated regularly.
7. Social work institutes should tie up with various government and NGOs so as to train the social work students in fieldwork practice mainly to assess them in applying theory, concept in actual fieldwork practice.

References

1. Jyoti H. P., (2015), "Issues and challenges of Social work education in Karnataka", International Journal of Economics and Business Review, Vol. 3, No. 1 http://eprawisdom.com/jpanel/upload/articles/350pm8.Dr.%20Jyothi%20H.P.pdf
2. Jaswal, S., & Pandya, S. (2015). Social Work Education in India: Discussions on Indigenization. The Indian Journal of Social Work, 76(1), 139-158. https://journals.tiss.edu/ijsw/index.php/ijsw/article/view/55 M.
3. P. Chagule, (2010), "Social work education in Urban and Rural community Development Specialization – and an analysis of theory and fieldwork practice in Maharashtra", contemporary research in India, Vol. 5 No. 2
4. F. Adailalam, (2014), Contextualizing social work education in India, Cuadernos de Trabajo social, Vol. 21 No. 3.
5. Botcha, R. (2012). Problems and challenges for social work education in India: Some recommendations. International Journal of Multidisciplinary educational research, 1(3), 201-212. Retrieved from http://ijmer.in/pdf/volume1-issue3- 2012/201-212.pdf
6. Macchiwala, A and D'souza, (1993),"Follow up study of graduates of college of Social work", Rajhans publication, Mumbai Mandal, K. S. (1989). American influence on social work education in India and its impact. International Social Work, 32(4), 303-309. Retrieved from

http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/002087288903200407?journalCode=i swb Suran

7. M. and H. La Porte, (2008), Organizational culture in social work professional education: A case evaluation, the International Journal of continuing social work education, Vol. 11 No. 1. Retrieved from http://www.profdevjournal.org/articles/111019.pdf Dimo,
8. P. M. (2013). Evaluation of fieldwork practice in social work education at the University of Limpopo (Turfloop Campus) aligning theory and practice (Doctoral dissertation, University of Limpopo (Turfloop Campus).
9. Papouli, E. (2014). Field learning in social work education: Implications for educators and instructors. The Field Educator: A Scholarly Journal from the Simmons College School of Social Work, 4(2), 1-15.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

Idea and Aspects of Women Empowerment

Mr. Raju V.Kasare
Assistant Professor, Athawale College of Work,Chimur,Chandrapur-442903
*Corresponding Author Email: kasareraju@gmail.com
Contact: 9421721180

Abstract: The concept of global women's empowerment is relatively new. Although the Indian government granted the right to vote to all of its citizens, regardless of caste, creed, sex, or color, immediately after independence, it was confined primarily to papers, and most women were essentially powerless until the last decade of the previous century. The issue of women's empowerment has gained importance among university scholars as well as on national and international platforms since the second half of the 20th century, but it was not firmly established in government policies and programs until the declaration of the "Women's Decade" in 1975.Considering their low socio-economic position, scholars, bureaucrats, and governments have begun to pay considerable attention in empowering women. Because of India's feudal society, the pace of advancement of women remains tardy. This article addresses the challenges and realities of this situation. It calls for government, political decision makers, NGOs, and other actors to come forward to ensure women's all round development for making India a developed country.

Keywords: women empowerment; women's decade; India

1.1 Introduction

History demonstrates that out of all deprived groups in the world women have suffered the most. Their suffering knew no bounds based on culture, race, region or religion. They have been victims of abuse, molestation, violence, rape, poverty, malnutrition, ill treatment – in a word all sorts of deprivation. But until recently, scholarly attention was not focused enough on subjects related to empowerment of women. In the multi-cultural, multi-lingual, multi-racial and multi-religious Indian sub-continent, women face one or other kinds of problem here and there. Only the dimension differs from state to state, society to society, and place to place. Even in the 21st century women are beaten, considered witches; they are getting stoned for committing sexual activities; honor killing is in practice in many parts of India; and with petty excuses they are tortured and raped while the main perpetrators move freely without any punishment. Further, they are disallowed to use mobile phones; debarred to choose their own dress or profession; have little freedom in marriage and reproductive matters; are restrained to move freely within their locality; are discouraged to participate in political activities; and many women remain starved or half fed. In a word, they are bound in chains of societal taboos and face lots of peculiar difficulties throughout their life. It is a fact that women have been suffering in every age and country from their protectors i.e., fathers, brothers, uncles, neighbors and others in childhood; boyfriends and lovers in youth; husbands and in-laws in married life; while from sons and others in old age. Man has inflicted an unspeakable injury upon woman by subjugating her in different phases in their lives and through the ages. Thus "This question of woman's rights was a world question, and as old as the human race. In all ages, woman has regarded by man as inferior, and

had robbed of the rights, with which God had endowed her, in common with every human being" (Langley & Fox, 1994, pp.100-101). Women are the victims of social, political, religious, and economic subordination and deprivation in Indian society. Also they are treated unequally and cannot participate in democratic activities equally with men. Democracy becomes meaningless and paralyzed unless fifty per cent of its population participates in the democratic decision making processes and joins in the economic, social, and political activities. Therefore, to make democracy sustainable it is necessary that both women and men should take part in the development activities. Without the active participation of fifty per cent population i.e., women, the development of India is sure to be partial. It can be said that, "Where few take part in decisions there is little democracy; the more participation there is in decisions, the more democracy there is" (Verba & Nie, 1972, p. 1). Thus the issue of women's empowerment through participation in various developmental activities has become sine qua non.

1.2 Origin of the Term Empowerment

It is interesting to note that most of the dictionaries only shows a pre-twentieth century definition of the verb empower meaning 'to empower', and 'to give power to'. The word was first used in the 17th century and has meanings like 'authorize', 'delegate', or 'enable'. The term empowerment, as a result, is a complicated idea. However, it implies the transfer of power in a dynamic way over a period of time. Empowerment seems to be a modern idea that would not have been possible 200 years ago when the idea of democracy and 'government of the people, for the people, by the people' was something to fight and die for. In the 20th century we saw many examples of political empowerment in different countries in the world led by people such as Mahatma Gandhi, Martin Luther King, and Nelson Mandela. From the perspective of the members of low-powered group, empowerment refers to efforts to expand their base of power. The issue of 'women empowerment' is now a global phenomenon. Since the origin of the United Nations Organization, the issue of women's development has attracted the attention from the scholars worldwide, and the concept has come in the political agenda of a large number of countries. At present, the term "empowerment" has replaced the erstwhile term "development". Though the term 'empowerment' had become a 'buzzword' in the sixties, it was not discussed so extensively in literature until the eighties. It took about twenty five years for the United Nations to proclaim the year 2001 as the 'International Year for Women's Empowerment' after declaring the 'Women's Decade' in 1975. India also declared the year 2001 as the 'Women's Empowerment Year'.

1.3 Definition of the Term Empowerment

In almost every society and in every sphere of life women assume unequal position and status; thus it is necessary to empower them by providing equal opportunities. The term empowerment is a multidimensional social process and it helps people gain control over their own lives. Further, it can be called as a process that fosters power in people for use in their own lives, their communities and in their society, by acting on issues they think as important. "Empowerment refers to increasing the spiritual, political, social, or economic strength of individuals and communities…." (Retrieved from http://www.empowermentillustrated.com). Empowerment of women is not only imperative but also crucial for all-round development of society and the

nation as a whole. The issue of 'women empowerment' has become a central point in the programs and activities of the United Nations and other Government and Non-Government Organizations. Subsequently, it has also become a major concern of the social scientists, politicians, bureaucrats and researchers. But there is a lack of unanimity among the scholars in comprehending the term empowerment. Various scholars have tried to define the term from their own perspectives. The term empowerment has different meanings in different socio-cultural, economic and political contexts. An exploration of local terms associated with empowerment around the world always encompasses a wide variety of definitions. These terms include self-strength, self-control, self-power, self-reliance, personal choice, capability of fighting for one's rights, independence, own decision making power, freedom etc. These definitions are embedded in local value systems and beliefs. Empowerment has both intrinsic as well as instrumental value. "The most common use of the term "empowerment" refers to increasing the power of the low-power group, so that it more nearly equals the power of the high power group" (Bhadra, 2001, p. 61). According to Sushama Sahay (1998), "Empowerment is an active, multi-dimensional process which enables women to realize their full identity and powers in all spheres of life". It implies decentralization of power and authority in the deprived, oppressed and powerless people who have not been able to participate in decision making and implementation of policies and programs of both government organizations as well as in societal matters. Empowerment of women is not only essential but also imperative for all round development of a country. The term empowerment has been defined by Arundhati Chattopadhyaya (2005). She holds that, "Empowerment is multi-dimensional and refers to the expansion of freedom of choice and action in all spheres (social, economic, and political) to shape one's life. It also implies control over resources and decisions". Further the term empowerment is defined as "the process of gaining control over one's own life while supporting and facilitating others' control over their lives" (Aspy & Sandhu, 1999, p. 24). Goodrich describes empowerment as "a benevolent but unilateral transaction in which one person enhances another's ability to feel competent and take action, that is, enhances another's power-to" (Patricia, Darlington & Mulvaney, 2003, p. 12). The World Bank also defines the term empowerment as "the process of increasing the capacity of individuals or groups to make choices and to transform those choices into desired actions and outcomes. Central to this process are actions which both build individual and collective assets and improve the efficiency and fairness of the organizational and institutional context which govern the use of these assets" (Chattopadhyay, 2005, p. 27).

1.4 Types of Empowerment

It is evident from the above discussions that different authors and organizations have tried to define the term 'empowerment' from their own perspectives. It ranges from self-strength to efficiency building of women. However, empowerment of women now can be categorized into five main parts – social, educational, economic, political and psychological.

1.5 Social Empowerment

Social Empowerment refers to the enabling force that strengthens women's social relations and their position in social structures. Social empowerment addresses the social discriminations existing in the society based on disability, race, ethnicity, religion, or gender. Empowerment as a

methodology is often associated with feminism. Broadly put, the term empowerment is defined as "a multi-dimensional social process that helps people gain control over their own lives. It is a process that fosters power in people for use in their own lives, their communities and in their society, by acting on issues they define as important" (Retrieved from http://www.joe.org/joe/1999october/comm1.php). A nearly similar definition has been given by Valsamma Antony (The Kurukshetra, February 2006, p. 27). She considers that, "Empowerment of women is a multi-dimensional process, which should enable the individuals or a group of individuals to realize their full identity and powers in all spheres of life." Empowerment of women means enjoyment of equal rights, equal status and freedom of self-development with men. Valsamma Antony quoted Mikhail Gorbachev, former President of the USSR, in one of her articles. Gorbachev opined that, "The status of women is a barometer of the democratism of any state, an indicator of how human rights are respected in it" (ibid). From a sociological point of view, K.D. Gangrade (2001) has extended a definition of empowerment. He considers women's empowerment as "… equal status to women opportunity and freedom to develop herself." Women are exploited in almost every society. Srivastava (2001) observes women's empowerment from the perspective of their vulnerability to various kinds of exploitations. He envisages that it is necessary to "empowering women socially, economically and politically so that they can break away from male domination and claim equality with them." Health is another important factor for achieving total development of human beings. According to the World Health Organization (WHO) a positive health status is defined as "a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity"(The Kurukshetra, October 2002, p. 22.). Mira Shiva (2001) feels, "Women's empowerment means that women no matter where they are healthy, have enough for their needs, their own survival and that of their family and community, to be able to live with dignity, live and work in safe and caring environment, which allows their growth and holistic development i.e., physically, emotionally, socially, economically." Legal experts and lawyers have viewed and analyzed women's empowerment from their own perspectives. The preamble to the Charter of the United Nations emphasizes upon the member states "to reaffirm faith in fundamental human rights, in the dignity and worth of the human person, in the equal rights of men and women" (Levin, Leah, 2002, p. VI). Sujata Manohar (2001) defines women's empowerment in this respect. She envisages that, "The key to women's empowerment is recognition and enforcement of women's human rights." In the light of 'equality before the law' and 'equal protection of the law,' the legal experts want to bring down all kinds of legal discrimination against women. Without the establishment of women's legal rights and human social order women's real empowerment will be a distant dream. Empowerment of women has been defined by Griffin (1987). She has aptly pointed out that, "being able to make a contribution at all levels of society and not just in the home. Power also means having women's contribution recognized and valued." On the other hand, McWhirter (1994) was quoted by Aspy and Sandhu in their book - Empowering Women Equity: A Counseling Approach. They delineate that, "Empowerment is the process by which people, organization, or groups who are powerless or marginalized (a) become aware of the power dynamics at work in their life context, (b) develop the skills and capacity for gaining some

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

reasonable control over their lives, (c) which they exercise, (d) without infringing on the rights of others and (e) which coincides with actively supporting the empowerment of others in their community."

1.6 Educational Empowerment

"Traditional concepts recognize higher education as an instrument of personal development. It helps in growing an individual's intellectual horizons, wellbeing and potential for empowerment" (The Kurukshetra, September 2012, p. 25). It is considered as the single most important instrument of sociopolitical and economic transformation. But the picture of women's educational empowerment is not rosy in India. "The recently released United Nations Development Report 2011 ranked India 134 out of 187 countries" (The Kurukshetra, September 2012, p. 32). Without proper education to all children including girls, gender empowerment is not possible. This maxim - if one male child is literate personally he alone becomes educated but if one girl child is educated the whole family becomes benefited - has been realized by the national political leaders, policy makers, administrators and bureaucrats. In this regard P.H. Sethumadhava Rao (2001) considers that, "The most important thing is that they (the women) need to be given free and compulsory education so as to make them aware of the rights and duties and possible free legal aid so that they can fight their cases without spending money." An educated mother is a one thousand fold superior to a mere lecturer. Education creates self-confidence, self-esteem, self-sufficiency to a person. It brings light of hope; increases social, political, intellectual, cultural and religious consciousness; broadens the length of mind; removes all kinds of bigotry, narrowness, superstition and enhances fellow-feeling, tolerance etc. Kiran Devendra (2001) stresses the importance of health, education and self-esteem of women. Devendra feels, "Empowerment of women would mean equipping women to be economically independent, self-reliant, have a positive self-esteem to enable them to face any difficult situation and they should be able to participate in developmental activities." Devendra believes that empowered women will be able to participate in decision-making, policy formulation and implementation of different policies and programs. Education plays a great role in this sphere. Pathak (2003) argues in line with Devendra. He emphasizes that, "Women have to be empowered socially, educationally, politically, economically and culturally." He further states that, "When literacy percentage is increased, the women could be able to understand their actual rights which have been already given to them by the constitution of India and accordingly the provisions contained in Panchayati Raj itself." Information Technology and media (both electronic and print) are assuming pivotal roles in dissemination of knowledge to the people and bringing the world nearer to one's reach. In the present day situation it is not possible for any society to think about empowerment without the incorporation and utilization of IT. The outstanding feature of empowerment lies in its very term 'power.' Shaikh N. Meera and D.M.U. Rao (The Yojana, February 2003, Vol. 47, p. 29) consider that, "The empowerment process is one where women find time and space of their own, and begin to re-examine their lives critically and collectively." Further Shaikh and Rao (ibid) hold that, "Women's empowerment is a state of being that reflects a certain level of critical consciousness about external realities and an awareness about their internal thought construction and belief systems that affect their well being in terms of gender

justice and social justice; as well as the determination to use their physical, intellectual, emotional and spiritual resources to protect their lives and sustain values that guarantee gender equality and personal, social, economic, political and institutional level." Professor Ishita Mukhopadhyaya (2003) discusses the term 'empowerment' in a broader perspective. In her opinion, the person who has no power has to be empowered. According to her opinion, "Empowerment means freedom from deprivation; empowerment means equal access to knowledge and information; knowledge of being within groups of their own; empowerment also means organization; it means creation of information system and knowledge base." Poverty and illiteracy are intertwined with one another. Poor people are mostly uneducated or lowly educated. This mass of uneducated people feels one kind of powerlessness. They feel some invisible forces from outside are controlling their lives. This powerless and inferior attitude creates a sense of intimidation. They began to depend on fortune, luck, destiny and above all God or supernatural elements. With attainment of education and knowledge women can overcome these problems. In this regard Renana Jhabvala (2001) feels that, "Empowerment is the process by which the disempowered or powerless people can change their circumstances and begin to have control over their lives." It is a process by which the disempowered can change the equation of power, their living conditions and their existing unequal conditions.

1.7 Economic Empowerment

Economic empowerment is the crying need of this hour. "Wage employment means economic power" (Elliott, 2008, p. 86). Through employment women earn money and it enables women and girls to become 'bread earners', contributing members of households with a strong sense of their own economic independence. "Economic empowerment is a powerful tool against poverty" (Biswas, 2010, p. 27). The Djakarta Declaration (1994) critically examines that, "empowerment of women is not only equal consideration; it was a necessary precondition for sustainable economic and social development." Without economic self-sufficiency other rights and scopes remain meaningless to the people. Economic empowerment can be described as a means by which the poor, landless, deprived and oppressed people of all societies can be freed from all kinds of deprivation and oppression; can directly enjoy the benefits from markets as well as household; can easily manage a square nutritious food and fulfill basic requirements such as house, cloth, medicine and pure water etc. SEWA (Self Employed Women's Association) has emphasized on the economic empowerment of women. It holds that raising voice and visibility is not possible unless there is an access "to the ownership of economic resources by the poor women." Promilla Kapur (2001) observes that, "women's empowerment could be described as a process in which women gain greater share of control over resources – material, human and intellectual like knowledge, information, ideas and financial resources like money and access to money – and control over decision making in the home, community, society and nation, and to gain power." Economic empowerment gains through equal work opportunities, equal organizational benefits, equal treatments and equal working environment. Self Employed Women's Association (SWEA) argues for women's empowerment through the attainment of full employment and self-reliance of poor and rural exploited women. It holds that, "When there is a woman's income, there is security of work; she has assets in her name, she feels economically

strong, independent and autonomous" (The Kurukshetra, January 2005, Vol.53, No. 3, p. 39). Archana Singh (The Kurukshetra, April 2004, p. 33), through the article 'Micro Finance For Women's Empowerment' also argues that, "Micro Finance is emerging as a powerful instrument for poverty alleviation in the new economy." The term 'empowerment' has also been defined by Singh (ibid). She envisages that, "Empowerment is a process of change by which individuals or groups gain power and ability to take control over their lives." In economic development, the empowerment approach focuses on mobilizing the self-help efforts of the poor, rather than providing them with social welfare. "Economic empowerment is also the empowering of previously disadvantaged sections of the population…." (Retrieved fromhttp://en.wikipedia.org/wiki/Empowerment).

1.8 Political Empowerment

Participation of women in the political field and in various decision-making bodies is an important tool for empowerment. The participation of women at all levels of governance structures is the highest need of this hour for women's actual empowerment. Alida Brill (2000) holds that, "Without our own voices being heard inside the government areas and halls of public policy and debate, we are without the right to accountability – a basic establishment of those who are governed." In other words, "Empowerment is not giving people power; people already have plenty of power, in the wealth of their knowledge and motivation, to do their jobs magnificently. We define empowerment as letting this power out" (Blanchard, Carlos, & Randolph, 1996). It encourages people to gain the skills and knowledge that will allow them to overcome obstacles in life or work environment and ultimately, help them develop within themselves or in the society. Women throughout the world have been struggling to break away the shackle of bondage, subjugation, oppression and all kinds of ill treatment both within and outside of their families. Without bringing them in the corridor of power where they can formulate policies and programs and implement them, the survival of women is very difficult. Pam Rajput (2001) also supports the view. According to Rajput, "Empowerment of women in all spheres, in particular the political sphere is crucial for their advancement and the foundation of a gender equal society. It is central to the achievement of the goals of equality, development and peace." Without political participation it would be very difficult for women to increase effectiveness, capacity, challenging the existing power structure and patriarchal ideology. Politics decide who will get what and how much. Hence, empowering women politically is the highest need of the hour. Women's political empowerment implies the decentralization of power and authority in the deprived, oppressed and powerless people who have not been able to participate in the decision making processes and implementation of policies and programs of both government organizations as well as familial and societal matters. Tiwari (2001) examines the issue of women's empowerment in the context of Indian society and feminist women's liberation approach in the present day environment. He has suggested a few measures for women's empowerment which "….primarily focus attention on rejecting all restrictions, controls, limitations, values etc., on the ground that these are imposed on women only by patriarchy and are the revelation of male dominance…" But Kumud Sharma (1991-92) has rightly pointed out that "the term empowerment refers to range of activities from individual self-assertion to collective resistance, protest and mobilization that challenge basic

power relations.” The Country Report of Fourth World Conference on Women in Beijing (1995) envisages that, “empowerment means moving from a position of enforced powerlessness to one of power. It would promote women’s inherent strength and positive self-image.” Bidyut Mohanty (1999) feels that the enactment of 73 rd and 74th Constitution (Amendment) Acts needs citation are meant for women’s empowerment. Mohanty holds that, “the idea was to facilitate women’s participation in grassroots politics, thereby empowering them to become partners in the decision-making process.” Shakuntala Narasimhan (1999) expresses her opinion in regard to women’s political empowerment. She opines that the word empowerment means “…. Bringing women into the main-stream of national activity as equal partners alongside men….” The feminist scholar and activist Srilatha Batliwala (1995) expresses her view of empowerment as “the process of challenging existing power-relations, and of gaining greater control over the sources of power, may be termed as empowerment.” According to Chandra (1997), “Empowerment in its simplest form means the manifestation or re-distribution of power that challenges patriarchal ideology and the male domination.” Mahatma Gandhi also spoke in favor of women’s empowerment. He declares that, “According to me empowerment may mean equal status to women, opportunity and freedom to develop herself” (Gangrade, 2001, p. 1). Kamala Bhasin (1998) also broadly defines the term empowerment. Bhasin cites that, “It means recognizing women’s contribution, women’s knowledge; it means helping women fight their own fears, and feeling of inadequacy and inferiority; it means women enhancing their self-respect and self-dignity; it means women controlling their own bodies; it means women becoming economically independent and self-reliant; it means women controlling resources like land and property; it means reducing women’s burden of work, especially within the home; it means creating and strengthening women’s groups and organizations; it means promoting qualities of nurturing, caring, gentleness not just in women but also in men.” Women’s empowerment is closely related with welfare and their development. Nobel laureate Amartya Sen equates development with freedom, which he thinks, empowers women. The disempowered people should come forward and take active part in the development process. The backwardness of a particular segment of society i.e., women, is mainly due to their failure to take part in development activities; though the failure is caused mainly by the obstructions put up by the patriarchal society. Also it is equally true that ‘no one can empower any one.’ Real empowerment is possible only by one’s own effort. In this regard Karl says that, “empowerment is a process and is not, therefore, something that can be given to people ….the process of empowerment is both individual and collective, since it is through involvement in groups that people most often begin to develop their awareness and the ability to organize to take action and to bring about change” (Karl, 2002, p. 6). Prasad (2002) views that, “Empowerment is a process geared towards participation, greater decision making and transformative action through awareness and capacity building”. Empowerment can otherwise be cited as a multipronged process, which requires pooling of resources to gather power and strength. Since empowerment of women depends largely on their participation in social and political activities, it is necessary to understand the nature of political participation also. Various scholars have defined the term political participation in different ways. But there is a common thread that connects of them. It is closely related with power and it

very much exists in democratic societies. Miller holds that, "It is the activity which aims at bringing government to bear in a particular direction, to secure particular results" (Carolyn, 2008, p. 90). Lasswell assumes that, "Political process is the shaping, sharing and exercise of power" (Niroj, 2000, p. 15). By joining politics people feel themselves empowered. It is a ladder for upward mobility in society. It is a route to empowerment for the deprived and the powerless. Through political participation, people find opportunities to change and influence public decisions and to bring them in their favor. They can also protect their self-interest and legitimate rights and promote justice for the common men. Traditionally the concept of politics is related to government structures. But currently the notion of politics is taking a new and different shape. Movements, strikes, protests, demonstrations, struggles, processions etc. have become the legitimate expression of political engagement. Political participation and shouting slogans have grown as the language of influencing and bargaining different decisions and policies of different government and non-government organizations in favor of its participants. But is should be remembered that empowerment of women would never mean the acquirement and use of power and authority by the women to subjugate and dominate their opposite sex or to one group of women by another. That is not desired at all. Women's empowerment means to distribute equal power and authority between men and women and creating an environment of freedom from domination and suppression. Promilla Kapur (2001) has rightly viewed that, "Woman's empowerment in reality is to empower herself and not overpower men." Vishwanath Ramesh (The Yojana, March 2003, Vol. 47, p. 5) also argues for women's empowerment. He upholds that, "The empowerment of women concerns women gaining control and power over their own lives. It involves awareness raising, building selfconfidence, expansion of choices, increased access to and control over resources." But he strongly opposes the idea of empowering women from outside, because he feels it should come out from within. He further highlights that, "As a general definition, however, we suggest that empowerment is a multidimensional social process that helps people gain control over their own lives. It is a process that fosters power (that is, the capacity to implement) in people, for use in their own lives, their communities, and in their society, by acting on issues that they define as important" (ibid).

1.9 Psychological Empowerment

Through psychological empowerment women not only transgress the traditional and patriarchal taboos and social obligations, they also transform their selves and subjectivities. When women join educational institutions, political parties or decision-making bodies; hold white color jobs, take decisions and travel different places; occupy land and wealth they feel psychologically powered and build their self- confidence, recognize their self-worth and take control of their own income and body. This joining in any institution and occupation gives them opportunities to see and to know more of the world than those who have stayed behind at home. "This personal growth and exploration has given them self-respect, pride, maturity, and resiliency as they have exerted their independence away from home" (Retrieved from http://www.joe.org/joe/1999october/comm1.php). This also gives them mental strength, and makes them firm, tough and hardworking. They also learn the art of living and how to adjust with

the changed circumstances. Further, it gives them satisfaction in various ways relating to work, living, learning, and adjusting in personal and financial situations.

1.10 Methods of Empowerment

In the beginning of the new millennium the term 'empowerment' has gained momentum both nationally and internationally. It is closely related to power and status. There are different methods of empowerment. This can be achieved by means of acquiring assets and properties – economic, social, physical, and intellectual; by attaining education – conventional, vocational, scientific, legal, technical, astrological, and astronomical; by holding white colored jobs as well as increasing entrepreneurial qualities; enhancing personality and exposure of mass-media and by holding various high posts in national, state or local level institutions. Empowerment of women is also possible by acquiring land and applying high-tech instruments for higher production with minimum cost – thus making more profit, by engaging in economic activities i.e., by assuming the role of bread-earners, by achieving mental strength, courage and building confidence among themselves. Except for the above methods, the most easy, congenial and befitting way of empowerment is participation in the political process. Active and widespread citizen participation is also very much essential for the best functioning of various governmental units – the Center, the States and the Local. Political participation has provided ample scope for bringing about changes in the status of the people and boosting upward mobility of women in both rural as well as urban areas. John Clayton Thomas (1995) argues that, "Public participation is essential to the success of a democracy…" Sidney Verba et. al. (1978) have discussed about various modes of political participation. They feel that there are many ways by which people can be active in attempting to influence various governmental decisions such as: one can write a letter to a representative, vote or join a community action group or so on. They discard the nonsystematic activities viz. – protests, riots, assassinations and all kinds of civil violence. The 'ceremonial' or 'support' participation are ignored by them where people take part in expressing support for the government, marching in parades, working hard for the developmental programs and projects, participating in youth groups that are organized by the governmental agencies or exercising franchise in ceremonial elections. Verba and others identify four types of political participation such as: (a) voting, (b) campaign activity, (c) communal activity and (d) particularized contacts. Voting is the most powerful instrument for controlling the government as well as its members. Secondly, campaign is another regular mode of activity in the electoral process. Like voting, campaign may exert pressure on the political leaders. The result of campaigning is collective in nature. However, campaigning in election process is a more difficult task than mere casting vote. Thirdly, communal activities are two-pronged i.e., individual and co-operative. In this category individual citizens may contact the government official and may collectively try to influence the social issues affecting the society in general and particularly themselves. Fourthly, in particularized contacts the members of a family or a few family members contact a government official on a particular problem which affects him or themselves. It requires a great deal of initiative on the part of a citizen or its family.

1.11 Condition for Empowerment

Different factors affect in the process of women's empowerment through participation in politics. These are "the psychological make-up of the person, his total personality and external environment – the social, economic, cultural, individual response to such stimuli…"(Niroj, 2000, p.17). There are some other conditions affecting women's political participation. They are like: age-old belief, custom, superstition, lack of time, patriarchal obligations and hindrances, lack of confidence, lack of education, consciousness, meager financial position in family and hostile society etc. All these problems pose great threats in the way of women's empowerment. Besides, the political parties, it seems, are not much interested in making women involved in the mainstream of political decision-making bodies.

1.12 Empowerment and Participation

India is a participatory democracy. In India, people's participation in political activities occupies a central place. The definitions of democracy indicate that there must be people's participation. Without the participation of its citizens, democracy becomes meaningless, and growth remains lop-sided. Thus participation of people and especially women in politics becomes an imperative for making sense of democracy and development. It is now proved that politics ultimately decides the fate of the people. The political leaders after winning in elections hold various posts of political decision making. They become the Members of Legislative Assembly (MLAs) and Members of Parliament (M.Ps), who in turn formulate laws for all people in the state and country. Through the formulation of laws and regulations they give benefits and allocate values to the people. The MLAs and MPs amend Constitution, open job opportunities, hike salary, give or stop dearness allowance, open or close markets for foreign investors, reserve seats for particular sections in government jobs, or legislative assembly or local governments etc. As most of these members are men, they are less concerned about the lower socio-economic and political position of women. Hence, women's participation in political activities and especially in decision-making bodies is very vital to further enhance women's social, educational, economic and political empowerment. The process of political participation in rural politics can be divided into two types; (a) direct participation and (b) indirect participation. Direct participation includes standing as candidates in elections, casting votes, attending meetings of different bodies and forum, participation in political campaigning, articulation of political views and opinions among the rural masses, delivering lectures, organizing protests and movements, mobilizing opinion on an issue that affects the society in general and the localities in particular. On the other hand, indirect participation is possible through the participation in other kinds of political activities and decision making not directly but through representatives. Through nominating or electing representatives to certain bodies people take part in the process in an indirect way. People's participation in a decentralized political system is most vital for its survival. "It is a means to attain greater control and authority over the environment to improve the conditions of living" (Jana, 2004, p. 245). The need for people's participation in decision making and implementation of policies was realized soon after Independence in 1947 and initiatives were taken through the launching of Community Development Program to involve rural masses in development activities. But the program failed to rouse interest and enthusiasm among the people to the extent it was expected. Active participation of those people for whom the benefits of development were

intended is an essential condition for the success of any scheme or project. '….but there was no organized attempt to motivate local people for their involvement in planning, implementation and monitoring of the development programs" (The Indian Journal of Public Administration, Vol. XXXI (April – June), No. 2, pp. 211-215). Lately it has been understood that without the active and whole-hearted participation of the rural people, who consist nearly 70 percent of the total population, actual development of the country is impossible. India is a developing country and it visualizes being a developed one by the year 2020. The essential precondition for achieving this goal is the full-fledged utilization of her human resources through active participation in the democratic process. The developmental process of the country is compelled to stagger without the active participation of both the sexes in the decision-making and in the implementation of various plans, programs and schemes of Governments. Participation in development process means the active and full involvement of the people in development and advancement of society which affect their interests, lives, irrespective of class, race, gender, age and ability. Now-a-days nobody can remain aloof from politics. There are some who remain indifferent, do not involve themselves directly in political activities. But somehow they are affected by the policies and decisions made by the different government agencies. Milbrath (2000) holds that, "Every person participates at least passively in political system in which he lives…There is no such thing as not behaving". Political participation by the citizens is desired in democracy for removing all kinds of sociopolitical and economic discrimination existing in the society and ameliorating the status and position of weak, and backward people including women.

1.13 Conclusion

It is now well-known fact that the issue of women's empowerment for the positive change and transformation of the existing unequal society is more crucial and more important. So far women's role as mothers, homemakers, wives and sisters are well known, but their role in shifting the entire power relations of a country is a modern concept. It was John Stuart Mill, a British Member of Parliament, whose essay The Subjugation of Women, probably written with his wife Harriet Taylor Mill, was the first attempt in favor of establishing equality between the males and the females. Further, with the work of Mary Wollstonecraft's Vindication of the Rights of Women in the eighteenth century, the struggle for women's equality started to brew. But after the second half of the nineteen century with the formation of world Women's Christian Temperance Union (WCTU- 1874, USA) and German Social Democratic Party (GSDP, Germany), under the leadership of Francis Williard and Clara Zetkin respectively, the fight for the women's causes including voting rights began to take a concrete shape. After more than two centuries since the beginning of struggle for women's empowerment and equality, still the majority of women are backward and little progress has taken place in their overall status and position in society. It is not true that the western women enjoy far better status and equality in society, politics, education and economy than oriental women; rather it is a fact that the problems and sufferings of women are almost the same both in developed and underdeveloped countries - from Africa to Europe and from Asia to America. Women are still a minority in the society though they constitute fifty percent of the total population. These strong fifty per cent population need to be provided with equal opportunities in economic, social, political, educational, religious

and legal spheres. It must be kept in mind that, "Gender equity is the realization of complete equality in all aspects of the social order regardless of gender" (Aspy & Sandhu, 1999, p. 9). For achieving complete equality in the society between two genders, it is necessary to eliminate all kinds of domination, oppression and discrimination against the fair sex by their male counterpart. It is hoped that India will prosper and achieve its Vision – 2020 with hand to hand co-operation and active participation of both men and women in all spheres of developmental activities.

References

1. Antony, V. (2006). Education and employment: The key to women's empowerment. Kurukshetra, February, a Monthly Journal of Ministry of Rural Development, New Delhi.
2. Aspy, C. B., & Sandhu, D. S. (1999). Empowering women for equity: A counseling approach. American Counseling Association, Alexandria, VA. 22304.
3. Batliwala, S. (1995). Meaning of women's empowerment. Women's World, 23-34
4. Biswas, S.K. (2010). New Tribal Panchayat in Nicobar Islands. Kurukshetra, Ministry of Rural Development, New Delhi.
5. Bishwanath, R. (2003). Empowering women. Yojana, a Monthly Journal of Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi.
6. Bhadra, B. (2001). Janani O Prayukti: Lingakaran O Kshamatayaner Sahabastan. (Bengali ed.)
7. Yojana. Bhasin, K. (1998). Why empowering women. In Sushama Sahay (ed.), Women and Empowerment: Approaches and Strategies, Discovery Publishing House, New Delhi.
8. Brill, A. (ed.) (2000). A rising public voice: Women in politics worldwide. New York, UNIFEM.
9. Blanchard, K. H., John P. Carlos, & Randolph, A. (1996). Empowerment takes more than a minute. San Francisco: Berrett-Koehler.
10. Burns, N., Schlozman, K. L., Verba, S. (2001). The Private Roots of Public Action – Gender, Equality, and Political Participation. Harvard University Press, Massachusetts, London, England.
11. Chandra, S. K. (1997). Women and empowerment. Indian Journal of Public Administration, July- Sept. Chattopadhyay, A. (2005). Women and entrepreneurship.
12. Yojana, a Monthly Journal of Ministry of Information and Broadcasting, 5(1), New Delhi.
13. Devendra, K. (2001). Whose empowerment are we talking of: Women! But where will we find our girls!!" In Promilla Kapur (ed.), Empowering the Indian Women. Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, New Delhi.
14. Djakarta Declaration. (June 7-14, 1994). For the advancement of women in Asia and the Pacific. Second Asian and Pacific Ministerial Conference on Women in Development.
15. Elliott, C. M. (2008). Global empowerment of women: Responses to globalization and politicized religions.
16. Routledge, New York. Eschel, M. R. (1989). Discrimination against women: A global survey of the economic, educational, social and political status of women. McFarland & Company Inc., Publishers Jefferson; North Carolina and London.

17. Gorbachev, M. (2006). Education and employment: The key to women's empowerment. In Valsamma Antony (Ed). Kurukshetra, Journal of Ministry of Rural Development, New Delhi.
18. Gangrade, K.D. (2001). Gandhi and empowerment of women: Miles to go" in Promilla Kapur (ed.), Empowering the Indian Women, New Delhi: Ministry of Information and Broadcasting, Government of India.
19. Government of India. (1995). Country Report: Development of women and child. Ministry of Human Resource Development. Fourth World Conference on Women, Beijing.
20. Ghosh, J. (2000). Political participation of women in West Bengal. Calcutta, Progressive Publishers. Ishita Mukhopadhyaya. (2003).
21. Women's studies scenario in India. Presented at a Seminar held on Empowerment of Women Through Information and Technology, Organized by the American Information Resource Centre; U.S Consulate General; Calcutta, Friday, May 16, 2003.
22. Jana, A. K. (2004). Administering district plans in India: Issues, constrains and choices. Concept Publishing Company, New Delhi.
23. Jhabvala, R. (2001). Empowerment and the Indian working woman. In Promilla Kapur (ed.), Empowering the Indian Women. Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India.
24. Kapur, P. (2001). Empowering the Indian Women. Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, New Delhi.
25. Langley, E., & Fox, V.C. (1994). Women's rights in the United States: A documentary history (Eds). West Port, Connecticut: Winston Greenwood Press.
26. Leah, L. (2002). (reprint), Human rights: Questions and answers. National Book Trust, India in collaboration with UNESCO Publishing, New Delhi.
27. Manohar, S. (2001). Human rights for women's empowerment. In Promilla Kapur (ed.), Empowering the Indian Women, Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, New Delhi.
28. Mohanty, B. (1999). Panchayati Raj institutions and women. In Bharati Roy & Aparna Basu (eds.), From Independence towards Freedom – Indian Women Since 1947. Oxford University Press, New Delhi.
29. Narasimhan, S. (1999). Empowering women: An alternative strategy from rural India. Sage, New Delhi.
30. Niroj, S. (2000). Women in Indian politics. New Delhi: Gyan Publishing House. Pathak, S.B., (Dy. Director), Panchayati Raj Directorate, Jharkhand, Ranchi, India, Personal interview on 14th August, 2003.
31. Patricia S.E. Darlington & Mulvaney, B. M. (2003). Women, power, and ethnicity – Working toward reciprocal empowerment. The Haworth Press, New York, London, Oxford.
32. Prasad, R.R. (2002). Participation and empowerment – rhetoric and realities. Kurukshetra, a Journal on Rural Development, New Delhi. Patel, A. (2012).
33. Improving performance of rural health services. Kurukshetra, a Monthly Journal on Rural Development, New Delhi.

34. Prasad, S. (2012). Girl child in India. Yojana. November, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi.
35. Pathak, K.N., & Tomar, J.S. (2012). Skill-Upgradation in five year plans. Yojana, August 2012, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi.
36. Rao, P.H. Sethumadhav. (2001). Education for women's empowerment. In Promilla Kapur (ed.), Empowering the Indian Women. Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, New Delhi.
37. Rajan, M.A.S. (1990). District plans, monitoring and the poor – An administrator's viewpoint. Indian Journal of Public Administration, 36(2).
38. Rajput, P. (2001). Women's political participation in India: An agenda for empowerment. In Promilla Kapur (ed.), Empowering the Indian Women, New Delhi, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India.
39. Rajamani, R.C. (2012). March of democracy. Yojana, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi.
40. Sahay, S. (1998). Women and empowerment: Approaches and strategies. Discovery Publishing House, New Delhi.
41. Srivastava, R.S. (2001). Women empowerment: Some critical issue. In Abha Avasti and A.K. Srivastava (eds.), Modernity, Feminism and Women Empowerment, Rawat Publications, New Delhi.
42. Srinivas, S. (2002). Primary health care services in rural India: Current status and future Challenges. Kurukshetra, a Monthly Journal of Ministry of Rural Development, New Delhi.
43. Shiva, M. (2001). Health care in last 50 years and women's empowerment. In Promilla Kapur (ed.), Empowering the Indian Women. Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, New Delhi.
44. Sharma, K. (1991-92). Grassroots organizations and women's empowerment: Some issues in the contemporary debate. In Samya Shakti, Centre for Women's Development Studies, New Delhi.
45. Sidney, V., Norman, H. N., & Jae-On-Kim. (1978). Participation and Political Equality – A Seven Nation Comparison. Cambridge University Press; London.
46. Singh, G. (2012). Importance of education in the changing scenario. Kurukshetra, September, Ministry of Rural Development, New Delhi.
47. Shaikh, N. M.,& Rao, D.M.U. (2003). IT for empowerment of women. Yojana, a Monthly Journal of Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi.
48. Singh, A. (2004). Micro finance for women's empowerment. Kurukshetra, A Journal on Rural Development, New Delhi.
49. Swami, R.N. (2012). Integrating rural women in India into the Higher education landscape. Kurukshetra, September, Ministry of Rural Development, New Delhi.
50. Sinha, Niroj. (2000). Women in Indian politics. Gyan Publishing House, New Delhi.
51. Tamang, A. (2012). The challenge of ensuring equal access to education for women: A critical analysis. Kurukshetra, A Journal on Rural Development, 60(11). New Delhi.

52. Thakuria, N. (2005). The growing mission of self helping. Kurukshetra, a Monthly Journal of Ministry of Rural Development, New Delhi.
53. Thomas, C. J. (1995). Preface in public participation in public decision – New skills and strategies for public managers. San Francisco: Jossey- Bass Publishers. The World Bank. (2009). World development indicators. Washington DC: World Bank. LABORSTA database.
54. Tiwari, R.S. (2001). Feminism and globalization versus Indian women empowerment. In Abha Avasti and A.K. Srivastava (eds.), Modernity, Feminism and Women's Empowerment, Rawat Publication, New Delhi.
55. Verba, S., & Nie, N.H. (1972). Participation in America: Political democracy and social equality. New York: Harper & Row, Publishers, Inc. Retrieved from Vehessa, G. (ed.) (1987). Women development and empowerment: A pacific feminist perspectives. Kuala Lumpur: Asia and Pacific Development Center.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

झाडीपट्टीची लोकरंगभूमी : दंडार

प्रा. योगीनाथ झां. नगराळे,
मराठी विभाग प्रमुख, श्री.गोविंदप्रभू
कला व वाणिज्य महाविद्यालय तळोधी
(बाळापूर) ता. नागभीड, जि. चंद्रपुर

प्रस्तावना :—

मानवाने आपल्या उदरनिर्वाहासाठी काबाडकष्ट करीत जीवन जगायला सुरवात केली काबाडकष्ट करीत असतांना थकलेल्या, शिणलेल्या जीवाला, मनाला ताजेतवाने करण्यासाठी मनोरंजनाची निर्मिती केली. यातूनच लोकगीतांचा लोकनाट्याचा उगम झाला. महाराष्ट्रात लोककलांचा उदय कसा झाला याविषयी सांगतांना डॉ. काशिनाथ जांभुळकर म्हणतात '' पिढयानपिढयांची परंपरा हीच या गीतांची आई, सारा समाज या साहित्याचा पिता, वेदसुध्दा अनेकांचे एकत्रित केलेले विचारधन आहे. म्हणूनच त्याचा कर्ता माहित नाही म्हणुनच त्यांना ईश्वर प्रणीत म्हणण्याचा प्रघात आहे. तो ईश्वर म्हणजे जनताजनार्धन. त्यांच्या गुंजरवातून निर्माण झालेल्या कला त्या लोककला'' १ भारतीय समाजजीवनातील लोककलांनी अनंत काळापासून येथील लोकांचे मनोरंजन आणि मार्गदर्शन केले आहे.

आपल्या जीवनात झालेला हर्ष अत्यानंद व्दिगुणीत करण्यासाठी लोककलेचा वापर केला जातो. ही लोककला ग्रामीण जीवनातील परंपरेनुसार सादर केली जाते. ''जेव्हा बहुजनांचे विषय घेऊन बहुजनांच्या मनोरंजनासाठी बहुजनांमधीलच कलाकार सोपे, सुलभ व लोकांच्या भाषेत जे सादरीकरण करणात तेच लोकनाट्य होय'' २ गेल्या अनेक वर्षापासून या लोकनाट्याच्या परंपरा बघतांना दंडार, तमाशा, दंडीगाण, भिंगीसोंग, डहाका अशी विविध लोकनाट्य परंपरेने चालत येऊन विकसीत झाली. दंडार या लोकनाट्याचा प्रकार ग्रामीण जीवनातील विविध जातींनी एकत्र येऊन लोकांच्या रंजनासाठी उत्स्फूर्तपणे सादर केलेला कला प्रकार होय.

दंडार :—

दिवसभर रानातून, शेतातून अथवा इतर व्यवसायात काम करून थकल्यावर अश्या मानवी मनाला शिण घालवण्याठी मनोरंजनाची गरज होती. ही गरज ग्रामीण भागातील लोककलांनी पूर्ण केली. ग्रामीण भागात वास्तव्यास असलेल्या बहुजन वर्गाने सर्वसामान्य लोकांचे विषय घेऊन त्यांच्या रंजनासाठी सहजपणे गाणे, अभिनयाद्वारे कलेचे सादरीकरण केले. हे त्यांचे सादरीकरण लोकनाट्य म्हणून ओळखले जाऊ लागले. झाडीपट्टीच्या परिसरात अनेक शतकापासून या सादरीकरणाला 'दंडार' असे नामाभिधान दिल्या गेलेले आहे. 'दंडार' या लोकनाट्याने लोकांच्या रंजनाचे व त्यांना प्रबोधन करण्याचे कार्य केलेले आहे.

दंडारीचा उगम :—

'दंडार' या लोकनाट्यास अनेक शतकांची परंपरा लाभली आहे. भंडारा जिल्हा गॅझेटिअरने दंडारीचा उल्लेख करतांना ''दिवाळीच्या दिवशी गोंड आणि इतर जाती दंडार करतात. हे एक दंड—नृत्य असून प्रत्येक माणूस हातात दोन दंड घेऊन वेगवेगळे नाचत असतो'' ३ असे म्हटले आहे. झाडीपट्टीतील लोकसाहित्याचे अभ्यासक डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर दंडीरीच्या उगमाबद्दल सांगतांना म्हणतात '' झाडीपट्टीतील 'दंड' या शब्दाचा 'शेत' असा अर्थ होतो. म्हणजे दंडार या लोकनाट्याचा शेताशी संबंध असावा, असे म्हणता येईल. खळयावर खुप पीक आलेले पाहून शेतकऱ्याने त्या आनंदात चार पाच डहाळ्या तोडल्या आणि तो आपल्या सवंगड्यासोबत नाचायला लागला. ही

दंडारीची जन्मपीटीका असावी'' ४ या अर्थाने दंडार हे लोकनाट्य शेतकऱ्यांच्या जीवनाशी निगडीत सांगता येते. शेतकरी आपल्या शेतात दसरा दिवाळीपर्यंत कष्ट करीत असतो. त्याला त्याच्या कष्टाचे फळ खळ्यातील धान्याच्या राशीत मिळत असते. या संबंधाने डॉ. श्याम मोहरकर म्हणतात, '' या लोकनाट्याचा उगम हजार वर्षापूर्वी एका कलावंत मनाच्या शेतकऱ्याच्या अत्यानंदाने आत्मविभोर झालेल्या अवस्थेत झाला असावा. शेतातील धान्याची रास पाहून अत्यानंदाच्या भरात धुऱ्यावरील आंब्याच्या दोन डहाळ्या हातात घेऊन तो राशीभोवती नाचायला लागला असावा. शेतकऱ्याच्या या पदन्यासाला पाहून सोबतचे कष्टकरी सुध्दा त्याला साथ देऊ लागले असावे. असेच नृत्य पुढे सण–उत्सव प्रसंगी आनंदाने त्याने गावात केले असावे. कृषीनृत्यापासून सुरू झालेल्या या लोककलेतूनच पुढे दंडार हे लोकनाट्य अवतरले'' ५ या अनुषंगाने दंडार हे शेती जीवनाशी निगडीत असलेले लोकनाट्य आहे असे निश्चितपणे सांगता येते.

महाराष्ट्राच्या लोकजीवनात दंडारीचे स्थान अव्वल राहिलेले आहे. एवढेच नव्हे तर वेगवेगळया रूपाने ती श्रमजीवी मनाला रिझवीत आली आहे. अश्या या दंडारीच्या सादरीकरणावरून तिचे तीन प्रकार सांगितले गेले आहे.

१) बैठी दंडार :–

दंडारीत गाणार गायक, शाहिर, ढोलक्या, तुणतुणेवाला, झांजवाला आणि एक दोन साथीदार अश्या सामुहिक रूपात एखाद्‌या सार्वजनिक ठिकाणी किंवा घरासमोर 'बैठी दंडार' सादर केली जाते. इथे ते पोवाडे, लावण्या व पौराणिक कथा गायन करतात. त्यांच्या या सादरीकरणात नाच आणि सोंग यांना स्थान नसते. पोवाडयाचे चौक गाऊन एक कथा अश्याप्रकारच्या अनेक कथा रात्रभर ऐकवून श्रोत्यांचे रंजन ही बैठी दंडार करीत असते.

२) खडी दंडार :–

'खडी दंडार' हा लोकप्रिय दंडार प्रकार आहे. झाडीपरिसरात दिवाळी, मंडई, जत्रा अश्या उत्सव प्रसंगी गायक, वादक, सहा नर्तक आणि साथीदारांचा संचात सामान्य विषय घेऊन विनोदी अंगाने सादर केल्या जाते. या मध्ये पुराण व ऐतिहासिक विषय गद्य– पद्यात्मक नाटकी सोंगाद्वारे वर्णन या प्रकारात केल्या जातो यामध्ये असतो. हि दंडार

३) प्रसंगी दंडार :–

गावातील एखादया महत्वाच्या प्रसंगाच्या निमित्याने ही दंडार रात्री लोकांच्या समोर सादर केली जाते. त्यामुळे या दंडारीला 'परसंगी दंडार' असे वेगळे नाव रूढ आहे. या दंडारीत गोपगोपीचे सामुहिक नृत्य महत्वाचे असते. यामध्ये एक प्रमुख गायक हा सुत्रधार असून त्याला सोबत करणारे टाळ, ढोलक, तुणतुणे झलकारी इत्यादी ८ ते १० पात्रे गायनात साथ देत असतात.

दंडारीच्या या तिन प्रकारातील प्रसंगी (परसंगी) दंडार अधिक लोकप्रिय असून विशेष प्रसंगात सादर होत आलेली आहे.

दंडार व दशावतार यातील साध्यर्म :–

झाडीपट्टीतील 'दंडार' आणि कोकणातील दशावतार या दोन्ही लोकनाट्यामध्ये बरेच साम्य आहे. कोकणामध्ये 'दशावतार' कार्तिक पोर्णिमेपासून सुरू होते तर झाडीपट्टीमध्ये 'दंडार' दिपावली अमावस्येनंतर सुरू होते. दिपावलीत बलीप्रतिपदेला गाईगोधन फुटल्यावर मध्यान्हाच्या वेळी हनुमान मंदिरासमोर पहिली दंडार सादर केली जाते. कोकणातील दशावतारात विनोद, संवादानी परिपूर्ण कथागुंफण केलेली असते. पूर्वरंग आणि उत्तरंग हे दशावताराचे दोन भाग असून पूर्वरंगात गणपती, सरस्वती यांची स्तवने सादर होतात. हाच प्रकार झाडीपट्टीतील दंडारीत दिसतो. दंडारीतील पूर्वरंगात

स्तवन येते तर उत्तररंगात नाटकी सोंग सादर होते. ज्यामध्ये रामायण महाभारतातील एखादा प्रसंग दाखविला जातो.

कोकणातील व झाडीपट्टीतील या लोकोत्सवाचे साम्य सांगतांना डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर म्हणतात ''कोकणामध्ये जशा जत्रा होत असतात, तशीच झाडीपट्टीत प्रत्येक खेडयात मंडई असते. भाऊ बिजेपासून सुरू होणारी ही मंडई म्हणजे पंचक्रोशीतील पाचसात दंडारीचा जलसाच असतो. कोकणातील जत्रा रात्री असते तर झाडीपट्टीतील मंडई मात्र दुपारी बारा वाजता सुरू होऊन सुर्यास्तापर्यंत चालते'' [६] दशावतारीमध्ये एक कलावंत आंब्याच्या डहाळ्या घेऊन येतो. तर दंडारीतील विदुषक आंबाच्या डहाळया कमरेला गुंडाळून येतो. या सोबतच दोन हातामध्ये दोन डहाळ्या पंख्यासारखा हलवीत नाचत नाचत प्रवेश करतो. दंडारीत नाचनाऱ्याच्या हातातील 'टाहारा' महत्वाचा तर दशावतारीत सूत्राधाराची भूमिका महत्वाची असते. दशावताराची संहिता ही अलिखीत असते. त्या प्रमाणे दंडारीची संहिता ही सुध्दा अलिखीत असते. त्यामुळे सूत्रधाराच्या समयसुचकतेला खुप महत्व असते.

दशावतार या लोकनाट्यातून मराठी नाटकाचा जन्म झाला, असे म्हटले जाते. त्या प्रमाणे झाडीपट्टीमध्ये दंडारीतून नाटकाचा उगम झाला असे म्हणता येईल. दंडारीच्या पूर्वरंगाचा धागा अभिजात संस्कृत नाटकाशी जुळतो. दंडारीचा प्रारंभ मंगलाचरणाने होणे हे भारतीय नाट्य परंपरेशी सुसंगत नाते सांगणारे आहे. त्या अनुषंगाने झाडीपट्टीच्या लोकसाहित्याचे अभ्यासक असलेले डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर यांचे विधान अतिशय महत्वपूर्ण आहे. '' झाडीपट्टीत शतकापूर्वी दंडार हे लोकनाट्य प्रचलित होते. सांगलीच्या रंगभूमीला साजेसे नेपथ्य घेऊन झाडीपट्टीची दंडार सजली असायची त्यामुळे या लोकरंगभूमीवर नाटक रूजायला अवधी लागला नाही'' [७] हे विधान लक्षात घेतले तर दंडार या लोकनाट्यातूनच झाडीपट्टीतील नाटकाचा उदय झाला असे ठामपणे सांगता येते.

दंडारीचा स्टेज :—

दंडारीचा स्टेज उभारतांना चार सहा डेरीचा मंडप उभारला जात होता. त्याच्या सभोवताल एखादा कापड अथवा चादर गुंडाळली जायची. दंडारीतील कलावंताना प्रवेश करण्यासाठी थोडी जागा त्यामध्ये सोडलेली असायची स्टेजच्या समोरून कोणीही येऊ नये या करीता एखादा दोर बांधला जात होता. जमीनीच्या समपातळीवर असणाऱ्या स्टेजसमोरच रसिक प्रेक्षक बसून अथवा बाजुला उभे राहून सादर होणाऱ्या दंडारीचा आस्वाद घेत असत.

दंडारीतील नेपथ्य :—

दंडारीतील काम करणारे कलावंत गावातीलच सर्वसामान्य जीवन जगणारे सर्वपरिचित असत. एखादा रूपवान रंगाने गोरा असणाऱ्या व्यक्तिला स्त्रीपात्र दिले जायचे. एखादा व्यक्ति काळया रंगाचा असेल तर त्याला राक्षसाचे अथवा दानवाचे काम दिले जायचे. यामुळे या कलावंताच्या चेहऱ्यावर फारसा रंग चढवावा लागत नसायचा. आधुनिक काळात वापरला जाणारा मेकअप त्या काळात नव्हता, म्हणून कलावंताना अधिक रंग न चढवता दंडारीत विविध भूमिका साकाराव्या लागत होत्या. त्यावेळी सर्वसाधारपणे कोळशाचा काळा रंग, पांढरा चुना, गेरू, लाल माती, पिवळी माती यांचा सर्रास वापर केला जात होता. हाच या दंडारीतील कलावंताचा मेकअप असायचा.

दंडारीतील वेशभूषा :—

दंडार या लोकनाट्यातील कथानक रामायण, महाभारत या सारख्या पौराणिक साहित्यावर बेतलेले असायचे. रामायण, महाभारतातील पात्रे उभी करतांना त्यांच्या सारखीच वेषभूषा दंडारातील कलावंत परिधान करीत होते. ही वेषभूषा कलावंताना त्या व्यक्तिरेखेचे अभिनय करण्यास सहाय्यक

ISSN No. 2394-8426
June – 2015
Issue – I, Volume – III
Online Journal

ठरत होते. ऐतिहासिक कथानक असलेल्या दंडारीतील व्यक्तिरेखांना साजेसा भरजरी पोशाख, गळ्यात मण्यांच्या माळा, हातात आवश्यक शस्त्र अशी वेशभूषा करीत असायचे. दंडारीत नाचणाऱ्या मुलासोबत असलेला ‘लमडा’ म्हणजे स्त्री वेशधारी पुरूष हयाची वेशभूषा ही पौराणिक नाटकातील स्त्री व्यक्तिरेखेसारखी असायची. दंडारीतील सर्व स्त्रीपात्रे नऊवारी लुगडे नेसून डोक्यावर चमकदार मुकूट, गळ्यात आकर्षक मण्याच्या माळा, हातात पाटल्या, कंबरेला पट्टा अश्याप्रकारचा वेश चढवित असतात. या शिवाय प्रत्येक दंडारीतील मंडळाजवळ विविध मुखवटे, धनुष्य, भाले, बरच्या इत्यादी साधन सामुग्री असायची. राजा, प्रधान यासारख्या काही विशेष व्यक्तिरेखांचे पोशाख ही दंडार मंडळे स्वत: शिवून घेत असत अथवा किरायाने आणीत असायचे. दंडारीतून काम करणारे कलावंत वेगवेगळया प्रकारच्या भूमिकांसाठी वेगवेगळया प्रकारच्या पोशाखाचा वापर करीत. या त्यांच्या पेहरावाचा लाभ पुढे नाटकातील अंकाचे सादरीकरण करतांना होऊ लागला.

अश्याप्रकारे झाडीपट्टी परीसरात ‘दंडार’ हे लोकनाट्य फार आधीपासून पूर्ण रूपाने प्रचलित आहे. या मातीत मराठी नाटक दृढ होण्यापूर्वी दंडारनाट्य हेच येथील लोकांच्या मनोरंजनाचे मुख्य साधन होते असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. आज आधुनिक प्रसारमाध्यमाच्या भाऊगर्दीत दंडार फारसी सादर होत नसली तरी तिचे अस्तित्व ग्रामीण झाडीप्रदेशात टिकून आहे.

संदर्भसुचि :—

१) जांभूळकर काशिनाथ — ‘महाराष्ट्राचे लोकनाट्य : उगम आणि विकास’ श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर प्रथमावृत्ती २००९

२) अत्रे शुभांगना, रायरीकर कल्पना, कैजळे सौमित्र — ‘महाराष्ट्र संस्कृती १८१८ पर्यंत’ डायमंड पब्लिकेशन, पुणे प्रथमावृत्ती २००८

३) बोरकर डॉ.हरिश्चंद्र — ‘झाडीपट्टीची दंडार’ दास्ताने आणि कंपनी प्रकाशन पुणे, प्रथमवृत्ती १९९०

४) बोरकर डॉ.हरिश्चंद्र — ‘लुप्त लोकाविष्कार’ तारा प्रकाशन साकोली प्रथमावृत्ती २००८

५) मोहरकर श्याम — ‘लोकनाट्य — झाडीपट्टीतील लोककला’ जलावली स्मरणिका (संपा ६४ वे विदर्भ साहित्य सम्मेलन, तळोधी २०१४

६) बोरकर डॉ. हरिश्चंद्र — ‘दंडारीची लोकसंपदा’ तारा प्रकाशन साकोली प्रथमवृत्ती २००८